

Б. СӘРСЕКЕЕВ

ЕЖЕЛГІ

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Оқыту әдістемесі

Жалпы білім беретін мектептің
6-сынып мұғалімдеріне арналған

Қазақстан Республикасының Білім және
ғылым министрлігі ұсынған

2-басылымы

Алматы «Атамұра» 2011

УДК 373 (072)
ББК 74.266.3
С 28

Пікір жазғандар:

Аманбаев А.Ж., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент;
Жанпейісова М.М., тарих ғылымдарының кандидаты,
доцент.

Сәрсекеев Б.С.

С28 Ежелгі Қазақстан тарихы. Оқыту әдістемесі. Жалпы
білім беретін мектептің 6-сынып мұғалімдеріне арналған.
2-басылымы. – Алматы: Атамұра, 2011. – 104 бет.

ISBN 978–601–282–217–5

УДК 373 (072)
ББК 74.266.3

ISBN 978–601–282–217–5

© Сәрсекеев Б., 2011
© «Атамұра», 2006
© «Атамұра», 2011

КІРІСПЕ

Тарихты оқып үйрену – оқушыларды дербес зерттеу қызметіне талаптандыратын, олардың өз тұжырымдары мен пайымдауларын талдауға ынталандыратын, өз ойын білдіру қабілетін дамытатын белсенді процесс. Адамдардың бұрынғы ұрпақтары жинақтаған тәжірибесін пайдалану тарихтың негізгі әлеуметтік міндеті болып табылады. Дүниемен қарым-қатынаста жинақталған білім тәжірибеде шығармашылық тұрғыда жүзеге асырылады. «Адамзаттың құндылықтарын зерттеу» міндеті тарихи білімнің мазмұнын, оны іріктеудің негізгі принциптерін өзгертуді талап етеді. Біздің ойымызша, педагогикалық әлеуметілерді ғана есепке алумен бірге, тәрбие берудің әлеуметтік-мәдени аспектілерін де бағдарлай алу қажет.

Тарихи білімнің мазмұнында жергілікті, ұлттық, ортаазиялық және әлемдік тарихтың элементтері үйлесім табуы тиіс. Осы элементтердің дұрыс сәйкес келуіне қол жеткізу негізгі міндет болып табылады.

Қазақстан тарихын оқып үйрену дербес жұмыстың белсенді әдістерін, соның ішінде әр түрлі деректерді қоса пайдалануды көздейді. Мұндай жұмыс оқушыларға басты проблемалардың жергілікті деңгейде қалай, қандай жағдайда қабылданатынын көруге мүмкіндік береді.

Тарихқа тарихи және логикалық талдау элементтерін үйлестіретін ерекше тарихи таным тән. Мұғалім дүниетану материалына, қоғамның даму теориясына қатысты көзқарас алуандығын бейнелейтін материалдарға:

- ғалымдар еңбегінің нәтижелерін сипаттауға;
- зерттелетін нысандардың қасиеттерін ашуға;
- әр түрлі модельдерді, ұғымдар мен теорияларды пайдалануға;
- экологиялық мәселелерді бейнелеуге;
- теориялардың, модельдердің, заңдардың қолданылу шеңберін түсіндіруге көңіл аударуы тиіс.

Әдіснамалық білімдерді қалыптастыру **шығармашылық қабілетті** дамытуға оң әсер етеді.

Тарихтағы өзгерістерді зерттеу **ғылыми көзқарасты** жетілдіруге көмектеседі. Адам өмірін талдауда және тарихи тәжірибе жинақтауда мұғалімнің жұмысы оқушыларға көп пайда келтіреді.

Республикамыздағы қазіргі тарихнама жағдайы мектептегі тарихи білім берудің ақпараттық тасқын жағдайында жүзеге асырылып жатқандығымен сипатталады. Оқушы мен оқытушы оқулық, ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиетті пайдалануға қол жеткізді. Сонымен қатар бұрынғыға қарағанда теориялық, әдіснамалық, идеологиялық негізге сүйенген еңбектер пайда болуда. Процестің екінші жағындағы өзгеріс жаңа теориялық-әдіснамалық тұрғыда түсіндіруді мұқтаж ететін толып жатқан жаңа құжаттар мен мұрағаттардың ашылуына байланысты ақпараттар ағыны болып табылады. Сөйтіп жақын болашақта мектепте тарихи білім беру, ең алдымен тарих пәнінің оқу материалы жаңғыртылады деп болжауға болады.

Отандық тарих ғылымы мен тарихи білім беру ісі әлемдік ғылымдағы соңғы теориялық жаңалықтар мен әдіснама саласындағы жетістіктерден, тарихи дидактикадан қол үзіп қалмауға тиіс. А.Тойнби, К.Ясперс, Э.Г. Карр, П.Сорокин еңбектеріндегі жаңа тарихи тұжырымдамаларға, өткенді зерттеудегі макро-микро көзқарастарға жаңаша тұрғыда мән берген жөн. Қазақстандық тарих ғылымының табыстары мен әлемдік теориялық-танымдық саладағы негізгі еңбектерді ұдайы пайдаланып отырғанымыз абзал.

Бүгінгі тарих пәні ұстаздарының міндеті мыналар болып табылады: Қазақстан тарихының басты ерекшеліктерін көрсету; Еуразиядағы басқа да мемлекеттермен салыстырғанда Қазақстанның жалпы және ерекше даму өзгешеліктерін анықтау; тарихи эволюцияның, шаруашылық өмірдің, мәдениет пен тұрмыстың, ұлт менталитетінің өзіне ғана төн нақыштарын түсіндіру. Мұғалім оқушыларға негізгі тарихи оқиғалар туралы тұтас, жүйелі түсініктер беруге; адамның рөлі мен қызметін ашып көрсетуге; оқушыларға әр түрлі деректерден өз бетінше білім алуды үйретуге, олардың тарихи құбылыс пен оқиғаларды өздігінен талдай және ба-

ғалай білу қабілетін дамытуға, өзіндік ой-пікірлерін қалыптастыруға тиіс.

Бұл әдістемелік құрал тарих және педагогика ғылымдары тақырыптарын бірге қамтиды. Сондықтан бізге екі мәселені – мазмұн мен әдістемені қоса қарастырып, «нені оқыту керек?», «қалай оқыту керек?» деген сұрақтарға жауап беру маңызды. Әдістемелік құралда әр түрлі ғылыми-әдістемелік және тарихи:

- оқулыққа қосымша ақпарат;
- оқылатын курсқа қажет пәннің мазмұны жөніндегі ақпарат;
- оқу процесін жетілдіру жөніндегі педагогикалық ақпарат баяндалған.

1-тарау. ЕРТЕДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ. НОМАДИЗМ – ӨНДІРУШІ ЭКОНОМИКАНЫҢ ЕРЕКШЕ ТҮРІ

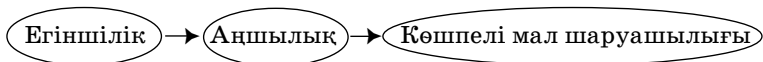
1.1. Көшпеліліктің генезисі мен эволюциясы

6-сыныпта Қазақстан тарихын жүйелі оқып үйрену басталады. Мұнда көшпелі мал шаруашылығын, көшпелі өмір салтын ғылыми ұғыну негіздері қаланады, сондықтан оқушыларда «көшпелілер», «көшпелі шаруашылық», «көшпелі мал шаруашылығы» сияқты базалық ұғымдарды дер кезінде қалыптастыру маңызды. Бұл ұғымдар оқулықтың 12, 13-параграфтарында түсіндіріледі. Мұғалім «көшпелілер» ұғымының көшпелі өмір салтын білдіретінін нақты түсіндіруі тиіс. Онда екі түрлі көзқарас бар. Кейбіреулер көшпелі өмір салтын қолданатынның бәрін көшпелілер дейді. Мұндай көзқарасты көшпелі аустралиялық аборигендермен, аңшылармен байланыстырады. Кейбіреулер номадтарға кәсіптері негізгі иемденуші емес, керісінше, өндіруші мал шаруашылығымен айналысушыларды ғана жатқызады. Бұл арада номадизм өндіруші экономиканың ерекше түрі ретінде қарастырылған. 12-параграфта көшпелі мал шаруашылығы өндіруші шаруашылықтың ерекше типі ретінде баяндалған.

Мұғалім көшпелі мал шаруашылығының анықтамасын тақтаға жазып, оны оқушылардың дәптерлеріне көшіріп алуына мүмкіндік жасауы қажет: «Көшпелі мал шаруашылығы дегеніміз – өндіруші экономиканың ерекше түрі, онда жылжымалы мал шаруашылығы негізгі кәсіпке айналады да, халықтың басым бөлігі кезеңдік қоныс аударуға қатысады».

Көшпелі мал шаруашылығының пайда болуы туралы теориялар жеткілікті /6/. Көшпелі мал шаруашылығының шығу себептерін баяндағанда (§12), мұғалім оқушыларды ғылыми ортада таралған «үш саты» теориясымен таныстыруына болады. Бұл теорияның пайымдауынша, көшпелі мал шаруашылығы аңшылықтан, ең алдымен егіншіліктен пайда болған. Бұл ретте схеманы бормен сызып көрсеткен жөн.

Схема: Көшпелі мал шаруашылығының шығу са-
тысы:

«Көшпелі мал шаруашылығының қалыптасуы мен дамуы» деген 12-параграфты оқығанда, мұғалім көшпеліліктің дамуының ғылыми теорияларын жай ғана санап шықпауы керек. Керісінше, балалардың қорша-
ған табиғат туралы білімін пайдаланып, олармен әңгіме ұйымдастырғаны және көшпелі жағдайдың ерек-
шеліктерін атап көрсеткені дұрыс. Бұл ретте мұғалім ғылыми болжамдарды ұсына алады. Кейбір ғалымдар, мысалы, Л.Н. Гумилев, климат факторларын артығырақ санайды /7; 8; 9/. Ал бірқатар зерттеушілердің пікірінше, мал санының өсуіне байланысты мал өсірушілер жаңа аумақты игеруге және мал жаю жүйесін шапшаңдатуға мәжбүр болды. Номадизм алғашқы қауымдық құрылыс-
тың ыдырауы мен оңтүстіктегі егіншілік шаруашылық-
тарының мал өсірушілерге жасаған экономикалық және саяси қысымы салдарынан пайда болған деген көзқарас кең тараған /10/. Бәлкім, көшпелі тұрмыстағы әскери артықшылықтар көшпелілердің номадизмге өтуінде шешуші рөл атқарған шығар.

Жалпы мұғалім номадизмге көшудің негізінде – климаттық, антропогендік, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени факторлардың жатқанын, бәрі жиылып, көшпеліліктің қалыптасуын қамтамасыз еткенін мақұлдайтын ғалымдар туралы жалпы қорытынды жасай алады. Егіншілік шаруашылығы өзінің бар мүмкіндіктерін тауысқаннан кейін, географиялық ортада өзгеріске ұшырады.

Кеңес әдебиетінде мал басының өсуіне және оларды асыраудың қиындығына байланысты көшпелі мал шаруашылығына көшу туралы көзқарас басым болған еді. Бұл тұжырым бойынша жайылымды жиі-жиі ауыстырып, малды барған сайын қоныстардан алыс жерге жаю күшейді. Кеңестік теория негізсіз еді: біріншіден, көшпелілер мал санын реттеп отыруды білген; екіншіден, себептері онша толық болмаса да, мал саны табиғатта өздігінен реттеліп тұрады; үшіншіден, мал шаруашылығының экстенсивті жағдайында мал басының өсуі мүмкін

емес, өйткені шаруашылықты біржақты мамандандырудан бірқатар кемшіліктер туындайды.

Көшпелі мал шаруашылығының пайда болуын бір ғана себеппен түсіндіру мүмкін емес. Мал шаруашылығының басталуын өндіруші шаруашылық басталған кездегі неолит дәуірінен-ақ байқауға болады. Көшпелілік мал өсірудің отырықшы түрлерінен басталып, белең ала бастады. Алғашқы кезде үй маңылық мал өсірушілік жекелеген аймақтарда таралып, отырықшы мал шаруашылығының әр түрлі салаларын қалыптастырды, ал кейбір жерлерде көшпелі мал өсіру пайда болды. Бақташылық белгілі бір жағдайда жартылай көшпелі және көшпелі шаруашылықтың бастамасы болуы да мүмкін.

С.А. Плетневаның пікірінше, номадизм өзінің даму барысында екі сатыдан өтеді: біріншісі – «таборлық», яғни жыл бойы көшіп жүру сатысы. Екіншісі – тұрақты баспаналары бар қыстауларға көшу сатысы, бұл отырықшылыққа өкеледі.

С.Е. Толыбеков өзінің тұжырымында жайылымдық мал шаруашылығын үш сатыға бөледі: 1) таза көшпелі саты, ол жыл бойы көшіп жүруімен және маусымдық жайылымдарының жоқтығымен сипатталады; 2) жартылай көшпелі мал шаруашылығы, оның ерекшелігі – бір жерде жылына 6 айдан артық тұрақтамайды; 3) «жайылымдық-экстенсивтік, отырықшы мал шаруашылығына жуық» саты, оның таулы, орманды және орманды-далалы аудандарда тұрақты қоныстары бар, сондай-ақ тұрақты қыстауларымен, мал қораларымен, баспаналарымен, жемшөбімен, диқаншылықпен сипатталады.

Н.Е. Масановтың пікірі біршама басқаша /6/. Көшпелілік өзінің пайда болуынан бастап шағын жылжымалылықтан үлкен қозғалысқа қарай өсіп отырады. Мұның нәтижесінде ат әбзелдері (ауыздық, үзеңгілер, шылбыр-ноқта), мал көліктеріне жүк арту құрал-саймандары жетіледі; материалдық мәдениет бұйымдарын (киіз, жабдықтар, жиһаз, киім-кешек) ат пен түйеге артуға көшеді; арбамен көшу тәсілінен бас тартады (бұған табиғи тосқауылдар – өзен, көл, тау-тас, төбе, тегіс емес жерлер, сай-сала т.б. кедергі жасайды); мұның бәрі қозғалу жүйесін күшейтіп, оның жылдамдығы мен жиілігін арттырды.

Жалпы еліміздің тарихын әлемдік тарих тұрғысында қарастырған дұрыс. Мұғалім көшпелі шаруашылық-мәдени қызмет түрінің Еуразия аймағындағы далалық, жартылай шөл және шөл кеңістіктердің бөріне кең тарағанын атап айта алады /6/.

Сынып тақтасына көшпелі мал шаруашылығы туралы екінші анықтаманы жазып қою керек: «Көшпелілік – адамның күрделі географиялық жағдайларға бейімделу түрі, өндіріс процесін ұйымдастырудың ұтымды әдістерінің жиынтығы, жануарлар мен қоршаған дүние туралы білімдердің қосындысы».

Көшпелілік тіршілік етудің табиғи жағдайлары нақты сипатталған аумақ ішінде қатаң түрде шектелген. Қазақстан аумағы көшпеліліктің барлық шарттарымен: жауын-шашынның аз түсуі, құрғақшылық, ыстық ауа райы, табиғи-климат жағдайларының өзгермелігі мен құбылуы, топырақ пен су қорларының аздығы, өсімдік қорының жетіспеуі, топырақ қабатының эрозия мен шөлге ұшырауымен сипатталады. Монғолия, Жоңғария, Арабия түбегі, Орта Шығыс, Оңтүстік Азия, Сахара, Понти-Каспий, Солтүстік Африканың саванна-сахел жерінде де көшпелі мал шаруашылығы үстемдік ететіні қызығарлық жағдай.

Қазақстанның географиялық жағдайы да табиғи-климат ерекшеліктеріне әсер етеді. Еліміздің аумағы мұхиттан алыс орналасқан, ішкі континенталдық жағдайы салдарынан климат күрт өзгеріп, ауа райы (маусымдық, жылдық, тәуліктік) шұғыл құбылып тұрады. Климат сондай-ақ жауын-шашынның біркелкі түспеуіне де әсер етеді. Жаздың ыстық әрі қысқа, аңызақты және қыстың ұзақ та қатал әрі боранды болуы егіншілікпен айналысуды қиындатады. Сондықтан мұнда шаруашылық жүргізудің басым әдісі көшпелі мал шаруашылығы болды. Табиғи-климат жағдайларын бұлайша түсіндіру – Қазақстан аумағында номадизмнің кеңінен тарау себептерінің басты дәлелі болып табылады.

Көшпелі тіршілік Қазақстанда Тұран мен Каспий маңы ойпаты аумағын, Үстірт, Торғай, Орал сырты (Жем) үстіртін, Бетпақдала, Орталық Қазақстандағы ұсақ шоқыларды, Мұғалжар, Маңғыстау тауларын, Жалпысырт қыраттарының бір бөлігін, Алтай, Тарбағатай, Жоңғар және Іле Алатауының тау бөктерлері мен таулы аудан-

дарын, Қырғыз жотасын қамтыды. Көшпелі тіршіліктің өзен, көл, тау бөктерлерінде, жазық жер мен табиғи климат жағдайлары қолайлы аймақтарында отырықшы егіншілік кәсібі дамыды.

Мұғалім жергілікті жерлердің табиғи ерекшеліктерін үйде жазып келуді тапсырып, содан кейін тапсырманы Жұмыс дәптері арқылы орындатуына болады, өйткені онда көшпелі тіршіліктің мынадай ерекшеліктері сипатталған:

- күшті күн радиациясы;
- табиғи-климат ерекшеліктерінің өзгермелілігі;
- кезеңдік құрғақшылық;
- су қорларының аздығы;
- жер қорының жетіспеуі;
- желдің үздіксіз соғуы;
- шөп қоры өнімділігінің аздығы /6/.

Көшпелілік ерекше қолайлы жағдайлар бар жерде пайда болады. Сынып деңгейіне қарай, көшпелі шаруашылыққа көшудің оқулықта көрсетілген себептерінің тізіміне тағы біршама толықтырулар енгізуге болады:

1. Мал шаруашылығы маңызының артуы.
2. Салт аттылардың пайда болуы.
3. Әр түрлі техникалық және технологиялық жаңалықтардың шығуы.
4. Орталық-ауыспалы шаруашылықтың әр түрлі формалары.
5. Егіншілік рөлінің төмендеуі.
6. Табиғи-климаттық факторлардың өзгеруі.
7. Антропогендік, саяси және этникалық-демографиялық өзгерістер.
8. Әлеуметтік-мәдени жаңа еліктеушілік.
9. Жаңа жағдайларға өзгеше бейімделу.

1.2. Көшпелі шаруашылықтың түрлері

Еліміздің тарихын оқып үйрену барысында Қазақстан тарихы жалпы тарихтың бір бөлігі болып табылатындығын және осында болған процестердің жалпы заңдылықтарға ие екендігін атап өтудің маңызы зор. Көшпелі өмір салты Қазақстанға ғана тән емес. Өлемнің көптеген аймақтарында көшпелілік әлі де бар. Бұл жөнінде ғалымдар сан алуан деректерге негізделген әр түрлі ти-

пологиялық схемаларды алға тартады. Оқушыларға көшпелі шаруашылықтың түрлері жөнінде қысқаша шолу жасауға болады. Олар номадтарды мынадай белгілер бойынша жіктейді:

1) баспана типтері бойынша (жылжымалы, тұрақты, отырықшы т.б.) немесе сыртқы формасы бойынша – қазақтардың киіз үйі дөңгелек күмбез, қалмақтардың үйі конус тәрізді (шошак);

2) көшудің ұзақтығы мен бағыты бойынша (меридиандық, тік, ендік т.б.);

3) малдың түр құрамы бойынша (мүйізді ірі қара, жылқы саны қанша пайызды құрайды т.б.);

4) шаруашылық кәсіптердің сипаты бойынша (егіншіліктің, аңшылықтың рөлі қандай т.б.).

Біздің пікірімізше, оқушыларға көшпелі шаруашылықтың түрлерін (§§12, 13) мынадай жіктеу бойынша түсіндірген дұрыс:

Көшпелі мал шаруашылығы. Тіпті көмекші кәсіп ретінде болса да, егіншілік жоқ, таза күйінде сипатталады. Бұл – Солтүстік Еуразия, биік таулы Ішкі Азия, Арабия, Сахара, Еуразиялық далалар.

Жартылай көшпелі мал шаруашылығы. Екінші және қосымша шаруашылық ретінде егіншілігімен қоса сипатталады. Жартылай көшпелі мал шаруашылығының көптеген балама түрлері бар. Мысалы:

1. Қоғам егіншілікпен де, мал шаруашылығымен де шұғылданады.

2. Қоғамда тек мал шаруашылығына көңіл аударатын және егіншілікпен шұғылданатын топтар бар.

Жартылай отырықшы мал шаруашылығының жартылай көшпелі шаруашылықтан айырмашылығы – егіншіліктің басым болуында. Оның жартылай отырықшы деп аталуы бұл қоғамдағы жекелеген мал өсіруші топтар мен отбасылардың маусымдық қоныс аударып отыруына байланысты. Отбасылар жемшөп дайындаумен айналысып, көбінесе отырықшылық өмір кешеді.

Бақташылық немесе жайылымдық мал шаруашылығында халықтың басым бөлігі отырықшы болып, егіншілікпен айналысады, ал мал жыл бойы өз бетімен еркін жайылады. Оларды малшылар бағады. Мысалы, көктем мен жазда малды жайылымға шығарып, күз бен қыста қыстақ маңындағы қораларда ұстайды /10/.

Бақташылық мал шаруашылығының таулық түрі – *жайлаудағы мал бағу* болып табылады. Жазғы жайылым тауда өтеді. Альпі мен Пиренейде осындай альпілік мал шаруашылығы болған.

Отырықшы мал шаруашылығы. Бұл егіншілікке қосымша сала. Оның мынадай түрлері бар: үй маңындағы қорада бағылатын мал шаруашылығы, онда жылдың біраз мезгілінде мал жайлауда бағылады, одан кейін қорада ұсталады. Үй маңындағы қорада ұсталып, өз бетінше еркін жайылатын шаруашылықта кейде жемшөп аз дайындалады.

1.3. Су пайдалану ерекшеліктері

Су пайдаланудың ерекшеліктері туралы Қазақстанның орталық аймақтарын оқыған кезде айту қажет (§19). Көшпелі шаруашылық жайылымдарды, жемшөп және су қорларын, малдың өнімділік қасиеттерін ұтымды пайдалануға негізделіп құрылған. Сондықтан табиғи және әлеуметтік-экономикалық процестерді тепе-тең сақтауға мүмкіндік туғызу үшін, мал үлкен аумаққа шоғырландырылған.

Қуаңшылық аймақта су – өсімдіктің, жануарлар мен адамның ең басты тіршілік көзі /6/. Номадтар су қорларының барлық түрлерін (өзен, көл, қарасу, қар суы, қар) пайдаланған.

Су пайдаланудың негізгі екі төсілі бар: табиғи су және жасанды су.

1. Табиғи су – шөл және шөлейт жерде, ағын су жоқ, далалық, тау бөктері мен биік таулы аудандарда, көл маңында пайдаланылады. Мұнда көшіп-қонудың қарқыны онша емес, өйткені су көп, малды еркін суаруға болады. Судың айналасында, әсіресе орманды-далалы аймақтарда шалғындар мол. Бұлақтар, қарасулар көл мен өзендерге бармай-ақ мал суаруға мүмкіндік береді. Сондықтан көшуге асықпай, ұзақ уақыт тұрақтайды.

2. Жасанды сумен жабдықтау туралы бұлай айта алмайсың, мұнда көшу тәртібін, оның қарқынын ең алдымен су қорының молдығы айқындайды. Құдықтардың арасы 15–20 шақырымнан артық болмауы тиіс.

Мұғалім Батыс Қазақстан аумағындағы жасанды сумен жабдықтаудың ерекшелігіне тоқталуы қажет. Жал-

ғыз адамның құдық қазуы қиын, сондықтан малшылар бірлескен. Онша үлкен емес құдықты бірнеше сағатта қазуға болады, бірақ су 4 метрден тереңде жатса, онда мұндай құдықты екеулеп қазуға кемінде 4 сағаттан астам уақыт кетеді. Бұл ретте құдықтар көшетін жолдың маңында болуы тиіс. Құдықты өз қалпында ұстап тұру өте ауыр іс болды. Жұмсақ топырақ опырылып, қабырғасы құлайды, сондықтан жыл сайын ескі құдықты қайта қалпына келтіру қажет немесе жаңасын қазу керек.

Мұғалім ғылыми деректерден бірқатар фактілерді келтіре алады: тереңдігі 12 метрден асатын құдықтан су тарту қиынға түсті. Онша терең емес құдықтан 600–800 бас отарды суару үшін 2-3 сағат уақыт кеткен. Ал 30 метрден терең құдықты қазудың қажеті шамалы еді /6/. Мысалы, бес қабатты үйдің биіктігі (шамамен 15–17 метр) мұндай құдықтың тереңдігінің жартысындай-ақ болады. Ағын суы аз Батыс Қазақстан үшін (Үстірт жоны, шөл аймақтары) құдық аса қажет.

Солтүстік Қазақстан үшін сумен жабдықтаудың 1-түрі төн. Суды пайдалану ерекшеліктерін түсіндіре келіп, оқушыларға дала тұрғындарының тіршілік етуіне су пайдаланудың әр түрінің әсері туралы сұрақ қойып, бұдан туындайтын проблемаларды талқылауға болады. Атап айтқанда, суды пайдалану мен сумен жабдықтаудың Қазақстанның әр аймағындағы мәдениет, тұрмыс, дәстүрінің дамуына әсер еткендігі. Әрбір су пайдаланудың ерекшелігін жазып көрсеткен дұрыс.

Табиғи суды пайдаланудың ерекшеліктері:

– өрісті ағын су «асықпай» көшуге мүмкіндік жазады;

– су пайдалану процесін ұйымдастыруда, мал жаюда, мал шаруашылығынан басқа кәсіптермен шұғылданауда, өмір салтында көшпелілердің өзіндік ерекшеліктері болды.

– тұрақты баспана мен отырықшы егіншілік басымдық танытты;

– еңбек және материалдық қорларды көптеп шоғырландырды;

– құндылықты бағдарлаудың психологиясы мен жүйесінде айырмашылық орын алды.

Жасанды суды пайдаланудың ерекшеліктері:

– мал отарының құрылымы көбірек қозғалысқа түсті (жылқы, түйе, қой);

– миграцияның ырғағы, жиілігі мен жылжуы күшейді (осыдан келіп түйе саны көбейді), тұрақтар ұзаққа созылмады, жыл бойы көшу айналымы («таза көшу») қысқарды;

– құдық қазуға, малды сумен қамтамасыз етуге көп еңбек жұмсалды;

– өндірістік қарым-қатынаста (егер құдық қазылса, суға «монополия» жасау), әлеуметтік қарым-қатынастарда (рулардың бірігуі мен топтасып көшу) айырмашылықтар болды.

Сөйтіп көшпелілердің мал шаруашылығында кемінде екі түрлі көшу қалыптасты. Олардың айырмашылықтары сумен қамтамасыз етуден және қоғамдық өндірісті ұйымдастыру жүйесінен туындады.

1.4. Мал табынының құрамы

Жер бетінің әр аймағындағы көшпелілер табынының мал құрамы әр түрлі. Дара құрамды аймақтар да бар, мысалы, Ресейдің солтүстігінде негізгі және жалғыз мал – бұғы. Табын құрылымы күрделі аймақтар да кездеседі. Мысалы, Қазақстанға малдың 4 түрін бірге бағу тән. Табын құрылымы бағылатын малдың биологиялық ерекшеліктерімен анықталады.

Малды пайдалану да әр халықта әр түрлі болып келеді. Қазақстанда түйе көбінесе көлік ретінде, Арабияда – әскери мақсат пен сауда керуені, ал бедуиндер тағам өнімі үшін пайдаланады.

Табынның саны географиялық жағдайларға, табынның түр құрамына, табынның биологиялық ерекшелігіне, әлеуметтік-экономикалық факторларға (жайылым жағдайына, жұмыс қолының санына, мәдениет пен кәсіптік салт-дәстүрге) байланысты.

Ал көшпелілердің әр түрлі топтарының көшіп-қону сипаты көптеген факторларға: көшіп-қону мезгіліне (маусымаралық, маусым ішінде), жүріп өтетін қашықтыққа, бағытқа (тік, көлденең), шаруашылықтың жағдайына (жемшөп, су, температура жайы) байланысты келеді.

Тік көшіп-қону тік бағыттағы жайылымның (биік таулы Ішкі Азия, таулы облыстар) ауысуымен байланысты.

Эллипстік көшіп-қону деп – жыл бойы жүрген жолы картаға түсіргенде эллипс құрайтын көшіп-қонуды айтады.

Тарамды-айналма көшіп-қону – белгілі бір орынды, мысалы, су көзін айнала көшу.

Жайылымдарды маусымаралық ауыстыру табиғи-климаттық жағдайларға байланысты. Нақты жайылымдар жылдың белгілі бір мезгілінде пайдаланылады. Көшіп-қонудың ұзақтығы жемшөп пен судың мөлшеріне, табынның санына, оның құрамының түріне байланысты келеді және бірнеше шақырымнан бастап (Шығыс Африкада сиыр бағу) кемінде 90 шақырымға дейін (Арабия, Еуразия далалары, Орта Шығыс, Солтүстіктегі бұғы шаруашылығы) өзгеріп тұрады. Жемшөп солтүстік пен қоңыржай аймақтар үшін, су – ыстық аймақтар үшін маңызы аса зор проблема саналады /10/.

Көшпелілерге көшіп-қону тұрақтылығы төн. Ертедегі грек географы Страбон Еуразия далаларындағы тұрғындар туралы былай деп жазды: «Олар өз табындарының соңынан жүріп, үнемі жайылымы жақсы жерлерді, қыста Меотида маңындағы, ал жазда жазықтағы жерлерді таңдайды». Бұдан 2000 жылдан соң Платон Карпини де былай деп жазды: «Олардың бәрі қыста теңізге жақындайды, ал жазда дәл осы өзендердің жағалауы арқылы тауға көтеріледі» /11/. Сөйтіп 2000 жылдан аса уақыт бойы көшпелілердің көші-қон ауқымы тұрақты болғаны байқалады.

Қазақстан туралы айта келіп, мұғалім аймақтар бойынша малдың құрылымдық түріндегі айырмашылықтарды атап көрсетуіне болады. Қазақстанның оңтүстігінде қойлар, батыста түйелер мен жылқылар басым болды. Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігі әрдайым мүйізді ірі қара малдың көптігімен ерекшеленеді, бұл оның мал шаруашылығының жартылай көшпелі болғанын білдіреді.

Табынның түр құрылымы өсімдік шығымдылығына және маусымдық сипатына әсер етті. Көшпелілер қай жерде шүйгін шөп өсетінін, оны малдың қашан жеп таусатынын жақсы білген. Малшылар жайлау шөбі тықырланып, шаңы шықпас үшін жайылымын үнемі дерлік ауыстырып отырған. Оқушыларға өздерінің тұратын жерлеріндегі өсімдіктер және сол жердің тұрғындары

ұстайтын мал туралы материал жинау тапсырмасын беруге болады.

1.5. Өндірістік цикл мәселелерін оқыту

Көшпелілер өркениетінің мәнін түсіну үшін бұл тақырыптың ерекше маңызы бар. Үш мың жылдан аса өмір сүрген көшпелі өркениет дәстүрлі қоғамға жатады, өйткені оның көптеген аспектілері экономикалық, әлеуметтік тіршілікте онша өзгерген жоқ әрі уақыт тезінен аман өтті. Мұғалім өндірістік циклдің барынша ортақ кезеңдеріне тоқталып өтуі тиіс.

Көшпелілік неолиттік және индустриялық қоғам арасынан орын алып, өндірістік шаруашылықтың иемденуші (аңшылық, балық аулау, терімшілік) және басқа бірқатар түрлеріне (тесе, қайла, соқа егіншілігі) қарсы тұрды. Сонымен бірге көшпелі мал шаруашылығы өндіруші шаруашылықтың басқа түрлерінен толық ажыраған жоқ.

Көшпелі мал шаруашылығының ерекшеліктері:

1. Мал шаруашылығы – шаруашылық қызметінің басым түрі.

2. Малды жыл бойы қорадан тыс көшпелі сипатта бағуға байланысты экстенсивтік мазмұны.

3. Жайылым аумағының шегінде орын ауыстырып отыру.

4. Көшіп-қонуға халықтың жаппай немесе басым бөлігінің қатысуы (бақташылық немесе отарлық-жайылымдық мал шаруашылығынан айырмашылығы).

5. Экономиканың табиғи сипаты (фермерліктен айырмашылығы).

Мал шаруашылығының негізгі түрлері. Мал шаруашылығын жіктеудің әр түрлі нысандары бар:

– географиялық таралуы;

– табынның құрамы;

– көшіп-қонудың ұзақтығы;

– көшіп-қонудың бағыты;

– баспананың сипаты;

– отырықшылықтың сипаты;

– шаруашылық жүйесіндегі егіншіліктің үлес салмағы;

– шаруашылық жүйесіндегі мал шаруашылығы мен егіншіліктің қарым-қатынасы;

– су пайдаланудың ерекшеліктері /6/.

Кәсіптің негізгі түрлері. Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша, шаруашылықтың басым үш түрін – *көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы* түрлерін үйлестірді. Көшпелілердің табындарында қой көп болды. Шаруашылықта жылқы маңызды рөл атқарады. Қыстық жемшөп әзірленбеген кезде жылқы тебіндеп жайылды.

Мал мен шаруашылық өнімдері айырбас құнын иемденіп, көшпелі қауымның отырықшы көршілерімен сауда-саттық жасауына жағдай туғызды. Сонымен қатар Қазақстанның ежелгі тұрғындары егіншілікпен де айналысты. Мысалы, сақ, үйсіндердің «Алтын киімді адам» заманындағы ондаған қоныстарында жүргізілген қазбалар сақтар мен үйсіндердің қала салғанын дәлелдеді. Ғалымдар жасанды суландыру арқылы ғана өсірілетін бидай сортының дәндерін тапты.

Мал өсірушілер жазғы жайлаудан өздеріне таныс *қыстауларға* көшіп-қонып, жыл мезгілі мен қонысты мұқият таңдады, сөйтіп ғасырлар бойы жасаған мал шаруашылығы мәдениетін сақтады.

Қыстаулар үшін ең алдымен өзен маңындағы жерлерді таңдады, өйткені оның жағасындағы қалың қамыс пен бұталар үш рөл атқарды: олар дауылдан, қардан, бораннан сақтады, малға азық болды, адамдарды суықтан қорғады. Жағалауда жайылымдар көбейген сайын, көшпелілер қыста өзен бойына көптеп орныға бастады. Өйткені қыс мезгілінде қарым-қатынас жасау қиынға соғатын.

Көктемгі жайылымдар қысқы қоныстарға қарағанда әдетте қырқалар мен жоталарға орналасты. Көшпелілер күні бойы далада, ашық аспан астында жүрді. *Көктем* – көшпелілер үшін үлкен мереке, арық малдар қоңданып, қойлар, биелер мен інгендер төлдейді. Көшпелілердің жұмысы көктемде қой мен түйенің жүнін қырқумен абыр-сабырға ұласады.

Ең еркін уақыт *жазда* жайлауға шығу болып табылады. Әдетте оған орынды даланың шетінен таңдаған. Бұл кезде көпшілік той жасаған, ат жарысын өткізіп, күрес ұйымдастырған, жұрт ақындар айтысын тыңдаған.

Күзде малшылар көктемгі жайылыммен сәйкес келетін күзгі жайылымдарға ауысқан. Халық жиылыстарында ру мен тайпаларға ортақ маңызды мәселелерді шешкен.

Көші-қондардың арасы әр түрлі болды: Қазақстанның солтүстігінде 25–30 шақырым, батыста қашықтық кейде 500 шақырымға дейін жеткен. Қоныстардың арақашықтығы жергілікті жердегі табиғи ландшафтың климаттық ерекшеліктеріне байланысты келді.

Қысқы жайылымдар оңтүстікте орналасты. Әдетте қары аз әрі шөбі көп, қар аз түсіп, ерте еріп кететін жерлерге қоныстанды. Жел соқпайтын, суаттары ыңғайлы, отыны мол, шөбі жеткілікті, пішені мен қамысы қалың жерлер аса қажет-ақ.

Мал қыста тебінде жүріп, барынша отыға алмайды, сондықтан мүйізді ірі қараны түнде көбіне қорада ұстады.

Жазда мал жайлауда бағылады. Жылқылар түнде ауылдан 12–15 шақырым жерде жайылды. Жас төлдер бөлек бағылды.

Жер ру меншігі саналды. Суға кім бұрын жетсе, сол пайдаланды – су көзіне (өзен, көл) бірінші болып келгендер «бірінші болып пайдалану» құқына ие болды (құдықты кім қазса, сол иемденді).

Малды бөлектеп жаю жиі қолданылды, мысалы, қойды бөлек жаю үшін біршама аумақты қардан әдейі тазартып қойды.

Нақты табиғи-климат жағдайларына байланысты мал шаруашылығын жүргізудің түрлері мен нысандары, көшіп-қону жүйесінің ұзақтығы, жылжудың шапшаңдығы мен қарқыны, табынның құрамы мен құрылымы, материалдық мәдениет өзгеріп тұрды. Кейде тіпті өмір салты да өзгеріске ұшырады.

Малды қыста бағу. Ортадағы табиғи-климат жағдайлары жайылымды пайдаланудың маусымдық сипатын анықтады. Жайылым жерлерді пайдалану малды бүкіл өндірістік цикл ішінде жаю процестерімен байланысты болды.

Қысқы жайылымдар әдетте көшетін қоныстың оңтүстігінде, шөл мен шөлейт зоналарда орналасты. Тау бөктеріндегі аймақта таудан 200–300 шақырым төмен, өзендердің төменгі сағасында, көлдің маңында жатты. Қазақстанның солтүстігінде малшылар қыста оңтүстікке қарай орналасты. Оңтүстікке қарай жылжу қыстың ұзаққа созылмауымен (небәрі 2-3 ай) әрі неғұрлым жылырақ болуымен байланысты еді. Сонымен қатар

оңтүстікте бұрқасын, боран мен қалың қар бола бермейді. Оңтүстіктегі жағдай қой малы үшін қолайлырақ, өйткені олар онша қалың емес қарда (10–12 см) тебіндеп жайыла алады, ал Қазақстанның солтүстігінде қардың қалыңдығы 20–30 см-ге жетеді.

Дәріс жүргізудің әдістемелік ұсыныстары

Мұғалім: «Малдың қыста күйлі болуы үшін қандай жағдай жасау керек?» деген сұрақ қойып, оқушылардың жауабының маңызды тұстарын тақтаға жазып қоюы керек. Мұндай жағдай: «желден жақсы қорғалған, қары онша қалың емес және қар астынан шөп қазып алып жеуге болатын, қасында қолайлы суаттары бар, маңнан отын жинап алуға мүмкіндік туатын, жақын маңда құрғақ шөбі мол немесе қамысы көп жерлер» деп пысықтап өтеді.

Оқушылар мұндай жердің әдетте өзен аңғарларында, төбелер мен қыраттардың арасында болатынын түсінеді. Мұғалім мал жаюдың ерекшеліктеріне тоқтала алады. Жылы ауа райы кезінде қыраттарда, суық кезде қойнауларда, қамыс пен бұталар арасында т.б. жаяды. Қары қалың жерлерді қыстың басы мен соңында, ал даланың ойпатын, шоқылардың, төбелердің, тау етектерінің терістік беткейлерін қыстың ортасында пайдаланған.

Қыс кезінде көбінесе мал тұрақты бір орында бағылған. Оның себебі – қыстың қысқа күндері барлық жұмысты атқарып үлгере алмаған. Сондықтан қысқы қоныста – қыстауда тұрған. Қыс кезінде солтүстікте көшу табиғи жағдайларға байланысты шектеулі болды: аяз, жел, қалың жауған қар, шөптің азаюы, температураның күрт төмендеуі – осының бәрі малшылардың тіршілігін қиындатты.

Оңтүстікте, кейбір аймақтарда, мысалы, құмды жерлерде қыста да көшкен. Әдетте су көзінің төңірегінде, бір құдықтан екінші құдыққа ауысып отырған. Мал жаюдың мүмкіндігі жайылымға, шөптің түрлеріне, мал түрлерін жаю тәртібіне, су көздеріне байланысты болды. Мысалы, бір жылқыға орта есеппен – 20, қойға 5–7 гектар жайылым қажет. Шөлді аймақтарда бұл норма арта түседі (бір қойға 15–24 гектар жер керек). Отардың жылжу жылдамдағы – 0,6–1,2 км/сағат.

Жайылым таңдау мен пайдалану малды бөлектеп жаюға негізделді. Түйелер мен жылқылар қарда терең

іздер қалдырады, ол қойларды бағуға кедергі келтіреді. Оның есесіне қойлар үшкір тұяқтарымен өсімдікті жапырып, жылқының жеуіне мүмкіндік бермейді. Сондықтан жайылымды тазалап тұрған. Қойлар үшін қардың тек үстіңгі қабатын, ал мүйізді қара үшін қарды түгелдей тазартқан. Малды табиғи қорларды барынша пайдалану мақсатымен жайған деген ойды мұғалім атап айтуына болады. Мысалы, қойды қыстаудан бастап тең алаптар арқылы радиус бойынша жайған. Бөлектеп және топтап жаю нақты жағдайларға байланысты болды. Мысалы, жұт кезінде солтүстікте малды топтастырып, бірге жайды.

Жұт – көшпелілер үшін сұмдық апат. Жерді мұз қабыршағы басып, мал мұзды бұзып азық тауып жей алмайды. Жұт белгілі бір уақытта (6–8 жылда, кейде 10–12 жылда) қайталанып тұрған. Сондықтан малды бірлесіп – кезектесіп жаюға көшкен. Өуелі жылқыларды жіберген. Олар күрткі қарды тұяқтарымен аршып, үсіген шөптің басын жұлып жейді. Олардан кейін түйелер мен ірі қараны, содан соң қой мен ешкі табындарын айдаған. Көктайғақ кезінде жылқы табынын айдап, мұздан аршыған немесе тоңды атқа жегілген бөренелермен бұзған. Жұтқа қарсы күресудің басқа да әдістері болды: қар мен жаңбыр ұзақ жауған кезде малды жұт болған жерден басқа жаққа айдап, жайылымды қолмен аршып, тазартқан, малды орманға апарып, қораға қамаған.

Малды жазда бағу. Жазғы жайылым 6 айдан 9 айға дейін созылған. Малды жазда бағу көктемде қардың ери бастауынан күзгі қардың жаууына дейін ұласқан. Сөйтіп жазғы жайылым үш – *көктемгі, жазғы, күзгі* маусымдарға бөлінген. Оңтүстікте жазғы жайылым 9 айға дейін жалғасқан.

Көктемгі және күзгі кезеңдердің ерекшелігі оңтүстікке қарай жылжу есебінен жылы күндерді қолдан «ұзарту», сондай-ақ солтүстікке қарай жылжу есебінен салқын, ыстық емес уақытты «көбейту» болды. Мұғалім көктемгі көшу қарқынының баяу жүргенін малдың қыстан кейін отығуы және шөптің өсіп шығуымен байланысты екендігін атап өту керек. Оқушылармен көктемде кезігетін қиындықтар туралы әңгіме жүргізілуі мүмкін. Қысқы тебіннен шыққан мал, әдетте, арық бол-

ғандықтан, олардың қондануы үшін біраз күте тұру керектігін де айтқан жөн. Ақпан мен наурызда мал басы көбейеді, мал төлдей бастайды. Көктемде: қырқым, малға ен салу, ұрықтандыру сияқты жұмыс көбейеді. Жазғы жайылымға – жайлауға тегіс жерді, өсімдігі мол сайларды, ал күн ыстықта қыраттарды (жел соғатын) таңдаған. Малшылар күн ысымай тұрып, жазғы жайылымға тезірек жетуге асыққан. Тұрақтау жазда ұзағырақ болып, жылжу ырғағын (күн ыстығы, шүйгін шөп) баяулатты. Су жаздағы ең басты проблема еді: жазда мал жақсы семіру үшін, қолайлы жағдай жасау қажет болды. Бұған кең жайылым мен мол жемшөп арқылы ғана жететін. Қоңайған малдар күзгі жайылымда – күзеуде бағылды. Күзде қысқы жайылымға қарай жылжу басталады. Қысқы жайылымды тапталудан сақтаудың жөне оған малды уақытынан бұрын жібермеудің маңызы зор еді, сондықтан күзгі жайылымды немесе ортақ пайдаланатын жайылымды пайдаланды. Жайылым тиісінше белгілі бір ру мен тайпаға тән болды. Бұл ретте күзгі табынды сақтап қалып, қысқы табынға қосылған жылқыларға да қалдырады.

Үлестіру материалы

Көшпеліге қажетті ақпарат:

- тұрғындар ортасында жұмыс істеу ерекшеліктері;
- табиғи циклдердің, жауын-шашынның өзгешелігі;
- судың тасу уақыты мен жауын-шашынның мөлшері;
- жайылымдар мен құдықтардың географиялық орналасуы;
- көшу сапарының ең қысқа және әр түрлі жолдары, суаттар орны;
- су көздерінің гидрохимиялық құрамы;
- өсімдік шығындылығының циклдері;
- малдың өсімдікпен қоректену және сіңіру дәрежесі;
- малдың қоң жинау процесі және жай-күйінің сапасы;
- қардың жауу және еру уақыты.

Қысқы табындарда жылқының 80%-ына дейін топтастырылды. Бір табында 200–300-ден бастап 1500-ге дейін жылқы болды, ең қолайлысы 400–600 басқа жетті, өйткені үлкен табында жас төлдер есеймей жатып жемшөпсіз, яғни аш қалуы мүмкін. Жылқышылар әдетте бірнеше адамнан құралды. Мал жыл бойы бағылды.

Сөйтіп жазғы жайылымнан жылжу қарқыны алғашқыда күшейіп, қыстауға жақындаған сайын баяулады. Сонымен бірге мұғалім мынаны ұмытпауы тиіс: көшпелілер сондай-ақ аңшылықпен, терімшілікпен, қолөнермен де шұғылданды, бірақ мұның бәрі көмекші рөл атқарды.

1.6. Кооперацияның заңдылықтары

Көшпелі ортада кооперация міндетті жағдай еді. Жемшөп өзірлеуді, жүн қырқуды, мал ұрықтандыруды, құдық қазуды, сүт саууды, су пайдалануды, малды бөлек бағуды, оларды күзетуді, төлді күтіп-бағуды, ет дайындауды, ен салуды т.б. шаруаларды атқару үшін күш біріктіру қажет болды. Кооперациялардың принципі көптеген құбылыстардың, нормалардың, салттар мен ғұрыптардың бастапқы негізіне айналды. Интеграция бірлесе өмір сүрудің және сыртқы экономикалық қатынастардың (өскери-саяси одақтар) қажеттігінен туындады.

Қоғамның тіршілігін, су пайдалануды, сондай-ақ жер пайдалануды реттейтін қоғамдық-экономикалық жүйе қауымның – рудың қолында болды.

Қауым өндірістік және әлеуметтік функцияларды иеленді. Қауымның ерекшеліктері: 1. Негізгі қорларды (жайылымдар) иемденуге қатынасу және оны бірлесіп пайдалану. 2. Қауымның құрамдық сипаты, оның құрылымының иерархиялығы. Әдетте туысқан ауылдар бір мезгілде, бірге, бірақ әрқайсысы өз бағыты бойынша көшті. 3. Қауым құрамының тұрақсыздығы: көшпелілер ортаға, жыл мезгіліне, су көздерінің жағдайына, мал санына, жайылымның шығымдылығына байланысты шаруашылықты бірлесіп немесе бөлек жүргізді.

Кооперация мен өзара көмектесу міндетті, бірақ екі тарап бойынша – көршілер мен туысқандар тарапынан жүргізілді. Мысалы, қой қырқымына бәрі қатысады, ал мерекелерге (үйлену тойына, сүндетке отырғызуға, қалыңмал төлеуге) туысқандар ғана қатысты.

Мал отбасының меншігіне қарады. Өр отбасы мал жайылымы үшін рулық аумақтың белгілі бір бөлігін иемденді де, оны рудың бөрі қорғады.

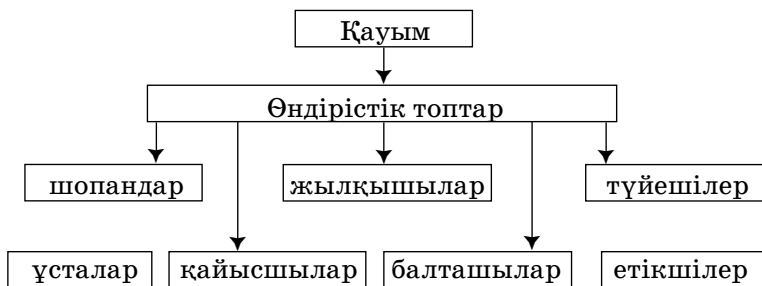
Рулар мен тайпалардың иерархиясы көшпелі қоғамда үлкен рөл атқарды. Қоғамның басшылығында ақсүйектердің екі-үш руы билік етті және солардан мемлекет басшысы да тағайындалды.

Айырмашылықтар да орын алды. Мысалы, мал шаруашылығымен және егіншілікпен шұғылданған үйсіндер қоғамында әлеуметтік және мүліктік жіктелу орнығып, мал жеке меншікке қарады. Өр отбасы өз табынына ерекшелік белгі – таңба салды. Олардың жеке егіншілігі де болғаны туралы жазба деректерден білуге болады. Сонымен қатар ғұндардың жері рудың меншігіне қарады. Қаңлыларда жартылай көшпелі мал шаруашылығы орын алды. Сырдария алқабында олар егіншілікпен, бау-бақша дақылдарын салумен айналысты.

Көшпелілердің теңсіздігін, жайылымдық жерлердің байлық көлеміне қарай бөлінгенін байқау қиын емес.

Н.Е. Масанов өзінің «Қазақтардың көшпелі өркениеті» /6/ деген еңбегінде өндірістік топтардың қалыптасу ерекшелігін ашып көрсеткен. Қажеттілікке қарай еңбекті жас шамасына қарай бөлудің жалпыға ортақ жүйесі болды. Өркім міндетті түрде және тұрақты жұмыс істеді. Күрделі еңбек барысы кезекпен орындалды. Мұғалім үлестіру материалын алдын ала көбейтіп немесе ондай мүмкіндік жоқ болса, тақтаға жазып қойып, оның құрылымдық-логикалық схемасын пайдалана алады.

Үлестіру материалы

Малшылар қыста, ерте көктемде және қара күзде еңбек етті. Қыста малдың көп шоғырлануы мүмкін емес еді.

Ру ақсақалы жаңа жерлерге көшіп-қонуды реттеп отырды. Ол жайылымдарды руларға өзара бөліп берді. Ақсақалдың қоғамда алатын орнына байланысты ол көші-қонды басқаруға құқылы болды.

Көшпелілердің билеуші тобы бірте-бірте рулық-қауымдық ақсүйектерден құралды. Ақсүйек рудың мүддесін қорғап, көсем ретінде өз пікірін білдірді. Сондай-ақ мүліктік теңсіздікті де атап өткен жөн. Көшпелі қоғамда әлеуметтік жіктелудің екі түрі – малға жеке меншіктік және қоғамдағы басшылық бағыт қалыптасты. Жұмыс күшіне қажеттілік туысқандарды қанауға болмайтындықтан, қауымның кедей мүшелерінен құралды. Бұл әлеуметтік байланысты әлсіретті. Сондықтан көшпелі қоғамда теңсіздікпен қатар ішкі айырмашылықты теңестіру үрдісі де орын алды.

Мал басын шексіз көбейтуге ұмтылу бірқатар себептер бойынша мүмкін емес еді. Негізгі себеп, мал басын пайда табу үшін ғана көбейту жайылымдардың қайта-қайта тапталып, оның тозуына соқтырар еді. Бай адамдар жасақ құрап, өз билігін жүргізер еді. Бірақ ол мұны орындай алмайды, өйткені оларды асырау керек, ол үшін малды шығындап бітеді. Яғни әлеуметтік пайда мүліктік жоқшылыққа душар етеді. Жауынгерлердің еңбегі көшпелі шаруашылықта аз пайдаланылды, өйткені оларды пайдалану саласы шектеулі еді.

Көшпелі шаруашылықтың құлдық еңбекті жаппай пайдалануға бейімделмегенін атап айту керек. Құлдарды мал бағуға пайдалану экономикалық жағынан тиімді емес, сондықтан құлдардың көбісі азаттық алды немесе көшпелілік өмірге бейімделді. А.М. Хазанов өзінің «Көшпелілер және сыртқы дүние» деген еңбегінде мынадай қызық ой айтқан: ерте кезде малшы құлдар егінші құлдарға қарағанда жақсы тұрды, өйткені оларды бақылау мүмкін болмады /10/. Малшының еңбек ету сипаты бастамашылықты талап еткендіктен, оны жарақтандыру қажет және бұл қарудың кімге қарсы жұмсалатынына ешқандай кепілдік жоқ. Сондықтан малшыларға бірқатар еркіндік берілген.

Жіктелудің тағы бір түрі бір тайпаны екінші тайпаның бағынышты етуі еді. Көшпелілер элитасының егіншілікпен және отырықшы қала дүниесімен байланыс жасауға ұмтылуының экономикалық себептері бар еді және ол әлеуметтік жіктелуді нығайтуға септігін тигізді.

2-тарау. ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУ

2.1. Тарихты оқытудың ауызша әдісі

6-сыныпта мұғалім миф қаһармандарын, саяси қайраткерлерді, әскербасыларын немесе қарапайым еңбеккерлердің жарқын істерін баяндаған кезде балалар қанаттанып кетеді. Оқушылар мұғалімнің әр сөзін қағып алып, өздерін оқиғаға қатысқандай сезінеді. Мұғалімнің алғашқы сабақтағы сөзін мысалға келтірелік:

«Қазақстан дегеніміз – Азия мен Еуропа. Аумағы бойынша біздің республикамыз екі сағаттық белдеуден өтеді. Еліміз қарт Оралдан бастап ежелгі Алтайға дейін көсіліп жатыр» деп бастайды мұғалім. «Біздің республика – «нағыз құрлықтағы» ел. Қазақстан сияқты мұхиттан барынша алыс жатқан жер планетада жоқ. Ел аумағының өте үлкен болуының себебі – оның табиғатының әралуандылығы. Елімізде дала да, шөл де, орман да – бәрі де бар. Өсімдіктердің көптігі қандай! Қазақстанды табиғи қарама-қарсылық елі деп бекер айтпаған. Шынында солай, өйткені республиканың аумағы ландшафтардың сан алуан типтерінің ерекшеліктерімен сипатталады. Ұшақта бара жатып, биіктен қарасаң, шөл даланың – шөлейт жермен, шөлейттің – даламен, даланың – орманды даламен алмасып жататынына куә боласың, одан кейін жалпақ жапырақты, содан соң аралас ормандар, тундра, тудың басындағы мәңгі мұздықтар...

Біздің Отанымыздың климаты да алуан түрлі. Шілде айында Алматыда экваторда орналасқан Цейлон, Калимантан, Ява аралдарындағыдай ыстық, ал қыста Шығыс Қазақстанда Жаңажердегі Арктикадан да немесе Шпицбергеннен де суық.

Қазақстан – көп ұлтты ел, мұнда орыстар, украиндар, белорустар, өзбектер, немістер, татарлар, ұйғырлар және басқа халықтардың өкілдері тату-тәтті өмір сүріп, еңбек етеді. Ұлттар мен ұлыстардың саны жүзден асады. Қазақтар түркі тектес халықтарға жатады, саны жағынан солардың ішінде төртінші орында. Қазақтардың ата-бабалары әр түрлі этнонимдермен белгілі болған, олар өз тарихы арқылы әлемдік өркениетке қомақты үлес қосқан. Біз олардың ұзақ тарихи жолын, қайғы-

қасірет пен тартысқа толы оқиғаларын, басқыншыларға қарсы күресін, ішкі қайшылықтарды бастан кешкенін, жетістіктер мен табыстарға жеткенін оқимыз».

Мұғалім сөзін былай аяқтауға болады. «Қымбатты балалар! Сендер біздің еліміздің тарихын оқуға кіріссіңдер. Естеріңде болса, тарих адамдар тұрған жерде басталады, тарихты солар жасайды, жер бетінде тарихсыз халық жоқ. Қазақстан тарихы – дүние жүзі тарихының бір бөлігі ғана, сондықтан әр адам өз халқының тарихына зор құрметпен қарауы тиіс». Өсерлі сезіммен, өрнекті бояумен айтылған төл сөзді аз-аздан үстемелеп, ұғымды етіп жеткізген дұрыс.

Саяси, әлеуметтік өмірдің, экономикалық қатынастардың ерекшеліктерін ежелгі дүние өкілдерінің атынан *диалогтың* көмегімен ашуға болады. Өткен кездегі тіршілік туралы әңгімелеп, талас тудыратын әр түрлі оқиғаларды, адамдарды ойдан шығарып айтып, оқушыларға да осындай тапсырма беру артықтық етпейді. Бұл арада оқу процесін жаппай сахнаға айналдырып алмай, «асыра сілтеп» жібермеу керек.

Мұғалім өмірде болған немесе ойдан шығарылған адамдардың қызметі арқылы әдеттегі қоғамдық құбылыстарды бейнелеп, кейіпкерлер арқылы көрсете алады. Сөйтіп 5-6 адамды көшпелілер етіп, солардың тағдыры арқылы көшпелі тіршіліктің себептерін 6-сыныпта бейнелеп беру еш қиындық келтірмейді.

Мұғалімнің сөзі: «Дала тұрғындары ұзақ қашықтыққа көшкен. Дала дегеніміз – өте үлкен аумақ, онда шағын қыраттар, суы онша көп емес өзендер мен көлдер бар, жазық жер ондаған шақырымға созылып жатыр. Осындай үлкен аумақтың жазы өте қысқа әрі ыстық және қысы қатал. Мұнда бидай өсіру қиын, өйткені су аз, егер кенеттен жаңбыр жауса, егінді жинай алмай қаласың. Оның үстіне топырағы құнарсыз.

Міне, ауыл тұрғындарымен бірге отбасының басшылары жиналды. Олар не дейді? Сөздерін тыңдап көрейік.

– Мен жерді жақсы жыртсам да, егінім бірнеше жылдан бері ыстықтан күйіп кете береді. Тіпті өзен тартылып, суы құмға сіңіп кетіп жатыр. Қанал қазу бір адамға мүмкін емес, сондықтан туыстарыммен бірігіп, солармен бірге көшіп кетемін ғой деймін. Туған жерге қашан оралатынымды білмеймін.

Оны екінші біреу киіп кетті:

– Менің тіршілігім одан да жаман. Бірнеше жыл бойы өнім жақсы болды, содан кейін тәуекел етіп, көршімнен тұқымды қарызға алдым, бірақ осыдан бастап қырсық айналдырды: біресе күздегі жаңбырдан егінімді жинап үлгірмесем, енді бірде аспаннан бір тамшы тамбай қойды, тіпті өзен тартылып қалды. Қанша тер төксем де, бәрі зая кетті. Биылғы құрғақшылық мені біржола есеңгіретіп кетті. Атым мен түйемді көршімнен алған қарызыма бердім, енді туысқанымға қосылатын шығармын. Менің малым көп емес, оны да туысқандардың табынына жіберіп, солардың шаруашылығына көмектесемін.

Жанынан бір топ салт аттылар өтті. Олар қарапайым әрі ыңғайлы киініпті. «Уайымдамаңыздар, – деді олардың біреуі, – бәрі орнына келеді. Далада емін-еркін шапқылап жүрген әдемі аттарға не жетсін? Дала – біздің асыраушымыз, онда шүйгін әрі шөп мол өседі, олар біздің табынымызды, табысымызды молайтады. Жеріміз – ру мен қауымдікі, оны ешкім тартып ала алмайды, ал мал отбасына қарайды. Мал жаямыз, тұрмысымыз түзеледі, мүмкін егіншілікпен де айналысармыз».

Мұғалім жасаған кейіпкерлерді талдау нәтижесінде оқушылар былай деп сұрақ береді: «адамдар неге көше бастады?» Бұл арада Қазақстандағы көшпеліліктің негізгі себептерін түсіндіру аса қажет: құрғақ климат, құнарсыз топырақ әрі ауыз су кемшін.

Мұғалім Батыс, Оңтүстік, Солтүстік-шығыс және Орталық Қазақстан деп аймақтарға бөледі. Әрқайсысының өзіне тән табиғи-климаттық ерекшеліктерінің бар екенін түсіндіреді. Осының салдарынан Қазақстанның үш құрамдас экономикалық-географиялық аймағы қазақтардың үш жүзінің шекараларын анықтады.

Персонафикация құралы ретінде өмірбаяндық материал қызмет етеді. Оқулықта көптеген тарихи қаһармандарға сипаттама берілген (Томирис, Аттила – Еділ, Мөде). Оқушылардың жеке жұмысы үшін арнаулы карточкалар әзірлеу орынды.

Үлестіру материалы

Иордан Аттила туралы

Ол халықтардың зәресін алып, көптеген елдің үрейін ұшыру үшін жарық дүниеге келген ер аза-

мат еді; ол қандай жеребе тастағаны белгісіз, жұрттың бәрін қалтыратып, өзі туралы сұмдық қорқыныштармен атын қалдырды. Ол жүргенде маңғазданып, оңға да, солға да жанарын қадап, жүріс-тұрысымен өзінің құдіретін барынша аспандатты. Соғысты жақсы көрді, қолы жомарт еді, ой-санасы өте күшті болды, сенген адамына мейірімді әрі қайырымды болды. Сырттай қарағанда аласа бойлы, кең иықты, басы үлкен, беті жалпақ, көзі қысық келген, сакалы сирек, ақ кіре бастаған, терісінің түсі көріксіз еді, осындай көрінісі арқылы ол өзінің шыққан тегін айғақтап тұратын.

Мұғалім тарихи материалды шиеленістіру тәсілін қолдана алады. Еліміздің өткен тарихының оқиғаларын пайдаланып, қоғамдық сананың жетілуін, қоғамның ең маңызды үрдістері мен даму жолдарын сипаттайтын тұлғалардың рөлі мен маңызына, көрсеткіштерге оқушылардың назарын аударғаны дұрыс.

Үлестіру материалы

“Өзара қырқысу туралы білгеннен кейін хундардың шығыстағы көршілері дунхудың басшылары соны пайдаланып, соғыс жариялауды ойластырды. Олар Мөдеден өзінің ең жақсы көретін аты мен сүйікті әйелін беруді талап етті. Хундардың ақсақалдары намыстанып, соғысқа шығып, дунхуларды жазалауды өтінді. Алайда Мөде былай деді: “Көрші отырған адамдардан бір ат пен бір әйелді аяп қалудың не қажеті бар?” деп, сұрағандарын беруге бұйрық етті. Бұдан кейін дунху шекаралас аумақты беруді талап етті. Бұл мал өсіруге қолайсыз, бос жатқан шағын шөл дала еді. Жер бейтарап еді, оны екі жақтан – бір жағынан хундар, екінші жағынан дунхулар қарауылдап тұратын. Хунның ақсақалдары: «Түкке тұрмайтын жер үшін көршілермен арамизды бұзудың жөні жоқ, жерді береміз бе, бермейміз бе» дейді. Мөде қаһарына мінді: “Жер дегеніміз – мемлекеттің түп қазығы, оны қалай береміз?!” дейді де, “береміз” дегендердің бастарын алуға бұйырады. Содан кейін әскерін жиып, дунхуларға қарсы жорыққа аттанады да, олардың

талқанын шығарады, көптеген мал мен мүлікті қолға түсіреді. Мөде басқарған хундардың державасы осылай пайда болды.

Мөденің: «Жер дегеніміз – мемлекеттің түп қазығы, оны қалай береміз?!» деген сөзін сабақтың эпиграфы ретінде пайдалануға болады. Мұғалім көшпелілердің жерге осындай рулық, қоғамдық меншігін, оның ежелгі Қазақстан үшін ғана емес, сондай-ақ орта ғасырдағы Қазақстанға да тән екенін түсіндіруіне болады.

Саяси тарихты оқыған кезде мұғалім көшпелілердің дүниежүзі тарихындағы рөлі, әскери және саяси жетістіктері туралы жалпы түсінік беруі қажет. Құжатты материалдарды пайдалану тіпті жақсы (құжаттармен жұмыс істеу тәсілі әдістемелік құралдың 7-тарауында толығырақ қарастырылады). Жазбаша деректерге қарағанда, Қазақстан аумағында шамамен тур, сақ, массагеттер, сақ-тигрохауда, савроматтар, аландар, сарматтар, аорстар, исседондар т.б. тайпалар таралған. Ертедегі деректердің мәліметтеріне сәйкес, атап айтқанда, Авеста бойынша, хорезмдіктердің солтүстігінде «сәйгүлік аттар мінген турлар тұрған». Турлар парсы деректерінде сақтар деп аталады («Құдіретті ерлер» деген мағынаны білдіреді). Грек авторларының шығармаларында көшпелілерді «скифтер» деп атаған /12/.

Оқулыққа қосымша ретінде Геродот пен басқа да авторлардың парсылар мен сақтардың соғысы туралы, сақтардың ахеменидтердің патшасы Кирді жеңгені туралы жазғандарын айтуға болады. Сақтар І Дарий басқарған парсы әскерінің құрамында соғыс жорықтарына қатысты. Олар Египет пен Грекияда соғысқан және Фермопил маңындағы ұрыста көзге түскен. Сақтардың тарихындағы кейбір жарқын беттер Ескендір Зұлқарнайынның (Александр Македонский) әскеріне тойтарыс берумен байланысты.

Сақтардан кейін үйсіндер дәуірледі. Б.з.б. 2 ғасырда олар Жетісуда өз мемлекетін құрды. Негізгі аумағы Іле алқабында орналасты. Қытай деректерінде ол «Усунь-го» (Үйсін мемлекеті) деп аталады. Үйсіндердің шекаралары Шу мен Талас өзендері бойында Қаңлылармен, шығысында Ғұндармен, оңтүстігінде Ферғанамен шектесті. Үйсіндердің астанасы Чигучен («Қызыл аңғар» қаласы) Ыстықкөлде орналасты.

Мұғалім үйсіндердің, сондай-ақ қаңлылардың да этникалық шығу тегінің мәселесі жөнінде таластың көп екенін атап айтуы қажет. Кейбір зерттеушілер оларды шығыс-иран тайпаларына жатқызса, басқалары түркілер тегіне теліді.

Түркі халықтары этногенезінің тағы бір бұтағын ғұндар құрайды /13/. Зерттеушілердің пікірі бойынша, олардың Қазақстанға келуі түркілендірумен байланысты. Далада бес ғасырға жуық ғұндар үстемдік етіп, билік құрды. Ғұндар кезеңі оқулықта (§25–27) толығырақ айтылады, сондықтан бұл тақырыпты бекіту кезінде мұғалімнің жасайтын қорытындыларына ғана тоқталамыз:

1. Батыс ғұндар Азияның қақ ортасынан шығып, қазақ даласында жергілікті тайпалармен – үйсіндермен, қаңлылармен, аландармен араласып кетті.

2. Ғұндар Аттиланың бастауымен аландарды, герман тайпаларын өзіне қосып алып, Дунайға жеткеннен кейін Рим империясының құлауына түрткі болды.

3. Көптеген халықтар: угрофиндер, славяндар, герман тайпалары шаруашылықтың жаңа сатысына көтеріліп, феодалдық қатынастарға көшті.

Көшпелілердің әлемдік тарихқа елеулі үлес қосқанын атап өтудің маңызы зор. Қазақстанның ежелгі тұрғындары сол кездегі әлемнің ірі мемлекеттерінің – Грекияның, Рим империясының, Персияның, Египеттің, Индияның солтүстік-шығыс шекараларында тұрып, барлық саяси оқиғаларға белсене қатысты, дүние жүзіндегі жалпы жағдайларға жиі-жиі ықпал етіп тұрды.

«Халықтардың ұлы қоныс аударуы» тақырыбына материалдар

«Халықтардың ұлы қоныс аударуының» уақыты туралы білімдер үздік-создық өрі толық емес. Бұл тақырып оқулықтың 26-параграфында айтылады. Ондағы материалдың оқушылар үшін көп сұрақтар туындататынына байланысты, қосымша материал келтірілік. Мұғалім IV ғасырда ғұндардың біздің елдің аумағынан кеткеннен кейін Еуропа тарихының беттерін ашқанын еске сала кетеді. 375 жылы ғұндар Еділді көктей өтіп, «халықтардың ұлы қоныс аударуына» жол ашқан жорық-

тарын бастады. Алғашқы құрбандыққа аландар ұшырап, олардың шағын бөлігі ғана Солтүстік Кавказдың тауларын паналап аман қалды. Бұдан кейін ғұндар Кубань аймағын иемденіп, қыста мұз үстімен Керчь бұғазы арқылы Боспор патшалығына жетті. Бірнеше жылдың ішінде Қара теңіз маңындағы барлық аумақты жаулап алды, жергілікті халықтың бір бөлігі Днестрден асып, Дунайды баса-көктеп Францияға, Шығыс Рим империясының шегіне орналасты.

Ғұндардың жорықтары көптеген елдер мен халықтардың жағдайын өзгертті, олардың үрейін ұшырды. Марцеллиннің айтуына қарағанда, ғұндар «барлық бақытсыздықтың ұрығын сеуіп, апатты жанжалдың негізіне» айналды. Сонымен бірге атап айту керек, «Жаппай қоныс аудару» Еуропаны Рим үстемдігінен құтқарды. Малға жем мен жайылым іздеп, далада сандалған бытыраңқы тобыр жүрді деп айтудың жөні жоқ. Бұл ілгері басудың ойластырылған қозғалысы еді. Халық Шығыстан Батысқа қарай баяу, бірақ сенімді түрде жылжи отырып, жаңа жерлерді игерді, жаңа қоныстар мен қалаларды салды.

Мұғалім ғұндардың жорықтары туралы қосымша ақпарат бере алады. 395 жылы ғұндар Шығыс Рим империясының астанасы Константинопольге жақындап, Закавказье мен Месопотамияда жорықтарын аяқтады. Руғила патшаның кезінде Панония (қазіргі Венгрия) ғұн державасының астанасына айналды. Шығыс Рим императоры Руғилаға 350 фунт алтын төлеуге міндеттенді. 437 жылы Бургундия корольдігі талқандалды.

445 жылы билікке Аттила (Еділ) келді. Ол бірінші соққыны ешкім күтпеген жерден Шығыс Рим империясына берді. Грекияның 70-тен астам қаласы өртеніп, тоналды. Дунайдағы Рим қамалдарының бәрі бірінен кейін бірі құлады. Империяның астанасы Константинополь аса қауіпті жағдайда қалды. Император Дунайдың оң жағалауындағы жерді Аттилаға беруге келісім жасамасқа шарасы қалмады. Оған сыйлық ретінде 2100 фунт алтын да төледі. Аттила батысқа қарай ұмтылды, олармен остгот, герул және басқа герман тайпалары бірге жүрді. Бұл әскердің саны 200 мың адамға жетті.

452 жылы көктемде Аттила Италияға баса-көктеп кіріп, жолындағының бәрін жайпап, Римге жақындады. Император Римнен қашып кетті, ал астананың қорғануға

шамасы жетпеді. Аттилаға елшілер тобы – Рим папасы I Лев бастаған императордың елшісі жіберілді. Аттила Римге қарсы шабуылдамай, үлкен олжа алып, кері қайтты.

Ғұндар мыңдаған шақырым жер жүрді, олар жылжымалы патырда немесе екі және үш ат жеккен арбада көшіп-қонып жүрді. Еуропаның ортасындағы тың соқпақтарды жолға айналдырды. Прииск: «Соғыстан кейін тыныш әрі қамсыз өмір сүрді, әркім қолда барымен қанағат етті» деп, ғұндарды бейбіт халық ретінде сипаттады. Бірақ қауіп төнген кезде күллі Дала оянып, ду көтерілді. Ғұндар римдіктер мен гректер үшін үнемі түсініксіз болды, өйткені олар бұлардан өзгеше өмір салтын ұстанды.

Византияның өкілі Аттиланьң сарайында тұтқындағы гректі кездестіріп, оған отанына қайтуды ұсынады. Алайда құлдықтан құтылған адам бас тартып, далалықтардың арасында Византиядан да жақсы тұратынын айтқан.

Жаңа материалды, диалогтарды, төл сөздерді баяндағанда шиеленістіру мен персонификацияны қолдану, көрнекілік пен картиналарды пайдалану тарихи процестердің заңдылықтарын, номадизмнің ерекше сипаттары мен өзгешеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

2.2. Тарихи түсініктер мен ұғымдарды қалыптастыру

Тарих дегеніміз – өткен-кеткен туралы білімдер жиынтығы ғана емес, сондай-ақ болған оқиғалар мен құбылыстарға өз көзқарасын ұғынуға мүмкіндік беретін ой-пікір. Тарих сабағында оқушыларды тарихи түсініктерді бейнелі түрде жаңғыртуға және ұғымдардың белгілерін таныту мен игеруге бағыттайтын проблемалық жағдаяттар жасау қажет. Оқушылар қандай мәселелерді шешіп отырғандарын ұмытып қалмас үшін, сабақтың міндеттерін тақтаға жазып қойған жақсы.

Оқулыққа оралайық. Көшпелілердің өмір салтын оқыған кезде (§13) мұғалім мынадай тапсырма береді: «Көшпелі ауылға ойша ауысып, малшылардың тұрған ауылын тастап, жаңа орынға көшуге мәжбүр болған себебін сипаттап, түсіндіріңдер». Мұғалім баяндайды:

«Сендердің алдарында біздің заманнан бұрынғы V ғасырдағы Дала. Бұдан екі жарым мың жыл бұрын

Қазақстанның тұрғындары көшпелі өмір салтын ұстанған. Біз көшіп жүрген ауылдың біріне тап болдық».

Егер балалар бірге саяхат жасады деп болжасақ, өңгіме оларға қатты әсер етеді. Мұндай тәсіл оқушылардың өткен заманда «болуына» көмектеседі. Сондықтан мұғалім «саяхатқа» қатыса отырып, өзін «мен» деп айтып, олардың «ескертпелерін» қатысып отырған балалардың атынан баяндайды.

– Көштен қалып қоймаңдар! – дейді мұғалім.

– Жылқы табыны қатты шаңдатты ғой! – дейді оқушы.

– Көкпеңбек аспанда шөкімдей бұлт жоқ. Күн енді ғана шығып келеді. Ыстық болатын түрі бар. Табыншылар жылқыларды шығара бастады. Шопандар қойларды ұстай тұруы керек.

Одан әрі мұғалім көрсеткен таяқшаны алып, үй жануарлары бейнеленген картинаны нұсқап, түсіндіре бастайды: «Қазақстанның тұрғындары жылқы мен қой бақты. Бұл малдарды бекер таңдамаған. Жылқылар мен қойлар тебінге жайылуға үйренген, яғни олар қыста қар астынан азығын тауып жейді. Сонымен қатар жылқы мен қой табында жақсы үйренген.

– Иә, бірде мен қойды отардан бөлмекші болдым. Ойым іске аспады, онымен бірге бүкіл отар ойласып қойғандай, бірге қашады. Бірде-бір қойды ұстай алмадым, – деді Айдар.

– Сендерге қойды ұстап алу неге қажет болды? – деп сұрады Айгүл.

– Қойларды қораға қамау қажет. Сонда керек қойыңды ұстап алу оңай болады, – деді Оспан сөзге қосылып.

Мұғалім тақтаның жанына келіп: «Біздің ауыл жаз бойы үш рет көшті. Ақсақалдар алыстау жерге көшіп кетіп, шөбі мол жерлерге бір айдан кейін қайта оралуға кеңес береді. Кейбіреулер бұл араға жаңа шөп шығады дейді. Біздің ауыл 20–30 шақырымдай жерге барады» деп, шеңбердің схемасын сызып, жайлаудың – жазғы жайылымның, күзеу – күзгі жайылымның, қыстау – қысқы тұрақты және көктеу – көктемгі жайылымның орындарын көрсетеді.

– Қойлар титықтап қалмай ма, өйткені отарда жас қозылар көп қой? – дейді Әсел.

– Ауылдың жүретін жолы нақты шектелген. Қойлардың сусыз 4-5 шақырым ғана жүре алатынын ауылдың бәрі біледі. Сондықтан жолда су көздері – көл, бұлақ, қарасу, құдық бар осы бағытты таңдадық.

– Ауылда түйе көрдім, оған жүк артып алыпты! – деді Асылбек қуанып.

– Иә, ауылда қой мен жылқыдан басқа түйелер де бар. Мүйізді ірі қара, яғни сиырлар мен бұқалар да баршылық. Олар қойларға қарағанда азырақ, бірақ олардың пайдасы аз емес, – дейді мұғалім әңгімесін жалғап. – Мысалы, түйе сусыз, жемсіз 10–12 күнге шыдайды, 300–350 килограмға дейін жүк көтереді. Дұрыс айтасың, жүкті түйеге артады, егер түйе жоқ болса, онда көмекке 2-3 атты пайдаланады. Міне, біздің ауыл белгіленген жеріне жетті. Қараңдар, қазір суат басталады.

– Анау төрт адам неге қойларды жібермей тұр, олардың су ішкісі келіп тұрған жоқ па? – деп сұрады Ержан.

– Жылқы мен түйелер лайланған суды ішпейді, өздері суды лайламайды. Байқап ішеді, асықпайды, ал қойлар лайлайды, – дейді мұғалім. Ол әңгімесін одан әрі жалғастырады. – Ауыл мұнда бірнеше күн тұрақтайды. Қазіргі ауылдар сияқты емес, ол кездегі ауылдар көлемі жағынан онша үлкен болмаған. Бір ауылда 8–10 киіз үй болған. Біздің саяхатымыз аяқталды.

Сөйтіп мұғалім *бейнелі әңгіменің* көмегімен өткен заманды елестетеді. Проблемалық-танымдық міндет қойылған немесе проблемалық жағдаяттар жасалған сабақ оқушылардың өтетін материалға қызығушылығын тудырып, қойылған сұраққа жауап табуға ықыласын арттырады. Мұндай көзқарас кезінде оқушылар берілген тапсырмаларды өз бетінше шешіп, қосымша әдебиетті пайдаланады. Оқушылардың қызығушылығын арттыру, ойлау қызметінің белсенділігін арттыруы мүмкін.

Мұнда басты мәселе «көшпелі мал шаруашылығын» түсіндіру болып табылады. Бұл ұғым ғылыми монографиялар мен оқулықтарда жиі кездеседі. Оқушылармен «көшпелі мал шаруашылығы» ұғымын, көшпеліліктің генезисі мен эволюциясы жөніндегі бірқатар мәселелерді талқылау керек. Қосымша мынадай сұрақ қойылуы мүмкін: «Неге мал шаруашылығын «көшпелі» және «жартылай көшпелі» деп бөледі»? Одан әрі мал шаруашылығының аталған түрлерінің әрқайсысының ерекшелік-

терін талқылап, «көшпелі», «жартылай көшпелі», «отырықшы» мал шаруашылығына тән аймақтарды атап өту керек.

Оқу материалын *проблема қою* арқылы баяндауға да болады. Оқушылардың ойлануға мүмкіндік алуы қажет. Мұғалім тақырыпты талқылауды ұсынып, тапсырма арқылы белгілі бір көзқарасты дәлелдеуді немесе бекерге шығаруды тексере алады. Шиеленістіру тәсілі көшпелі шаруашылықтың ерекшеліктерін, көшпелі және отырықшы өмір салты мен шаруашылықты жүргізу арасындағы айырмашылықты көрсетеді.

Шағын пікірсайыс ұйымдастыруға болады. Мысал келтірелік.

«Сақ патшасы ұлының туған күніне арналған үлкен мерекеге көптеген шет аймақтың басшылары жиналды. Мұнда алыс және белгісіз елдерден де қонақтар келді. Мол дастарқан басында қызу әңгіме басталды. Тағамдарды үлестіріп жүрген жас жауынгер атақты екі адамның талас әңгімесіне құлақ түрді. «Біз жүзім мен қарбыз, бидай мен мақта өсіріп, жерді жақсартамыз, әдемі үйлер саламыз. Біздің үлкен кітапханаларымыз бар, онда кітаптар мен құрбандық шалатын орындар көп. Біз бір жерден екінші жерге шапқылап жүрген киіктер емеспіз» деді олардың біреуі дауыстап.

Мұғалім балаларға: «Ал сендер мал өсіруші көшпеліні жақтап не айтар едіңдер?» деп сұрақ қояды.

Кейде жорамал саяхат тәсілін қолдануға болады. Оқушыларды өз әңгімесінің қатысушы кейіпкерлері іспетті, сабақта өзіңіз ұйымдастырған сахнаның қатысушылары ету қажет. «Біз ертедегі қалаға тап болдық... – дейді мұғалім. – Бұл тамаша қала – Шірік-Рабат... Бай адамның ордасына барайық... Орданы көрейік...»

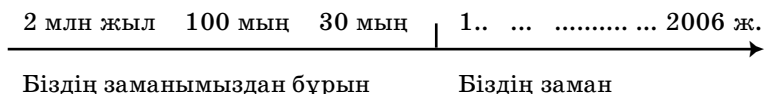
«Есік қорғаны туралы ақпарат оқулықта баяндалған, сондықтан ондағы мәтінді өз беттеріңше оқып аласыңдар». Мұғалім сұрақтар қояды: Есік қорғаны қай кезеңге жатады? 26 таңба жазу белгілері бар күміс тостаған нені білдіреді? «Аң стилі» дегеніміз не? Мұндай атауды қайда кездестірдіңдер? «Аң стилінің» таралуы нені білдіреді?

Мұғалім сабақта бормен қорғанның суретін салады, оны біртіндеп толықтырып отырады. Балалар ақпаратты жақсы меңгереді, тарихи өткен-кеткенді білуге ұмтылады өрі әңгімеге қатынасуға қызығады.

2.3. Оқушылардың уақыт туралы түсініктерін дамыту

6-сыныпта оқушылар тарихи оқиғалардың ұзақтығын және олардың уақыт бойынша орналасуын қиындықпен игереді. Мұның себебі, біріншіден, зерттелетін уақыт ұзақтығы хронологиялық мезгілдің даралығына және фактілердің уақытын белгілеудің күрделілігіне, екіншіден, біздің заманымыздан бұрынғы жылдарды есептеудің қиындығына тіреледі. Оқытудың кең таралған тәсілі «уақыт ағымын» бормен пайдалану болып табылады. Балаларға кеңістікті өлшеу уақытты өлшеуден гөрі оңайға түсетіні бұрыннан белгілі.

Мұғалім бормен тақтаның бір шетінен екінші шетіне дейін сызық және уақыт қозғалысының бағытын көрсететін стрелка жүргізеді. «Уақыт шартты түрде солдан оңға қарай қозғалады» дейді де, мұғалім «сызық» үстіне 2006 жылды, адамның жануарлар дүниесінен бөлініп шыққан шамалас датасын (2 млн жыл бұрын) қояды, тағы бірнеше белгілі даталарды (б.з.б. 530 жыл – Томирис патшайым бастаған сақтардың парсы әскерін талқандауы т.б.) жазады.

Тәжірибенің көрсетуінше, оқушылар «ғасыр» ұғымын есінде нашар сақтайды, даталарды тиісті ғасырмен сәйкестендіре алмайды, біздің заманымыздан бұрынғы даталарды нашар айырады. Сондықтан оқулықтағы тапсырмалармен жұмыс істеу өте маңызды. Оқушылардың біздің заманымыздан бұрынғы («б.з.б. ...жыл» деген тіркесті) және ағымдағы жыл («...жыл бұрын») деген тарихи уақыттың екі басты нүктесін анықтау дағдыларын қаншалықты игергенін үнемі тексеріп тұру керек. Сабақта мынадай типтерге жататын тапсырмаларды ұсынуға болады:

– Оқиға бұдан қанша жыл (ғасыр, мыңжылдық) бұрын болды?

– Оқиға қай ғасырда (қай ғасырдың жартысында, ғасырдың басында немесе соңында) болған?

– Екі оқиғаның қайсысы бұрын болған? Қанша жыл бұрын?

– Біздің заманымыздан бұрынғы пәленбай жылдан қай жыл бұрын болды? Одан кейін қай жыл келді?

– Белгілі бір елде (елдің атауын атайды) мынадай оқиға болған кезде көрші елде (басқа елдің атауы) не болып еді?

– Оқиға қанша жылға созылды (белгілі бір тарихи оқиға)?

Мұғалім одан әрі уақыт ұғымына үнемі оралып отырады (мысалы, сақтардың, үйсіндердің, қаңлылардың, ғұндардың тарихын оқыған кезде аса маңызды оқиғаларды атау керек).

Оқушылардан белгілі бір датаны сұраумен бірге, бұл даталарға қатысы бар ғасырларды да сұраған жөн.

Сабақта «ғасырдың бірінші және соңғы жылдарын айтыңдар» деген сияқты тапсырмалар беруді ұмытпаған жөн. Біздің заманымыздың ғасырлары 1-жылмен басталып, б.з.б. ғасырлар осы жылмен аяқталады.

Қиындықтар біздің заманымыздан бұрын басталған кезеңдегі жылдың санын анықтағанда, синхрондық мәселелерді шешкен кезде т.б. кездеседі, сондықтан мұғалім даталармен жұмыс істеуін үнемі жалғастырып, тарихи даталарды көзден таса қылмай, барлық сабақта ескеріп отырғаны дұрыс.

Ғұндар тақырыбы бойынша тарихтағы жылдарды есептеуге арналған тапсырмалар

Мөде билікке б.з.б. 209 жылы келді. Л.Н. Гумилев «Хундар» кітабында Мөде бастаған Хун империясының пайда болу тарихын толық сипаттап жазған. Кітап 1993 жылы шықты. Содан бері неше жыл өтті?

Каталаун ұрысы (451 жыл) мен б.з.б. 530 жылы сақтардан жеңілген Кир жорығының арасындағы оқиғаларға қанша жыл өтті?

Жазба деректерде көрсетілгендей, ғұндардың алғаш рет аталуы олардың Қытайға жасаған жорықтары – б.з.б. 3 ғасырдың аяғына сәйкес келеді. Ғұндар бұдан неше ғасыр бұрын жазба деректерде көрініс тапты?

Б.з.б. 209 жылы Орталық Азиядағы хундарды Мөде басқарды. 445 жылы Аттила ғұндардың басшысы болды. Осы екі оқиғаның арасында неше жыл өтті?

2.4. Оқушылардың кеңістік туралы түсініктерін дамыту

Тарихты картографиялық білімдерсіз түсініп, игере аламыз десек, ешкім де мұндай пікірмен келісе қоймас. Білімдік карталар ертедегі дүниемен және біздің заманымызбен арадағы сабақтастықты орнатуға және тарихи процестің тұтастығы туралы түсініктерді қалыптастыруға көмектеседі.

Мектеп мұғалімінің бір проблемасы – қабырға картасының жетіспеуі. Тәжірибелі әдіскерлер картаны қолдан жасауды ұсынады. Картаны былай жасап алуға болады: 2–4 парақ ватман алып, оларды желімдейді, фильмоскоп (эпидиаскоп) арқылы кез келген оқулық, монография картасын ұлғайтып, ватман парақтарына сызып түсіреді. Жақсы боялған, шартты белгілері дәл түсірілген мұндай картаның оқушылардың материалды жақсы игеруіне көмегі тиеді /14/.

Картографиялық тапсырмаларды орындау кезінде мұғалімнің назар аударуы тиіс мынадай кемшіліктер кеңінен тараған:

1. Оқушылар ең алдымен нысанды көрсету орнына көрсеткіш таяқшаны картаның бетімен ұзақ уақыт «жүргізіп» тұрады.

2. Оқушы елдерді (мемлекеттерді, өзендерді) көрсеткенде оның аумағына дейінгі жерді еріксіз шұқылайды немесе карта бетін «сипап өтеді».

3. Оқушы картадан қалаларды (өзендерді, көлдерді, тауларды т.б.) көрсеткенде оны құрайтын әріптерді көрсеткішпен «шұқылайды» немесе айналасын шартты белгімен дөңгелетіп тұрады.

Бұл айтылған ескертпелерге байланысты мұғалім қателерге назар аударып, дұрыс орындауды көрсетуі тиіс: «Әуелі іздегеніңді көзіңмен көрмей тұрып, таяқшаны картаға тигізбе» деуі керек мұғалім. «Мен картадан елді көрсетемін» деп бастау қажет.

Өзенді көрсеткен кезде алтыншы сынып оқушысы өзеннің қайнар көзін (басталуын) және аяқталуын (сағасын) түсіндіруі қажет. Тарихи-географиялық нысанның орналасқан жерін сөзбен анықтаудың кемшілігін: «Сақ тайпаларының орналасқан жері туралы толық анықтама беріндер» деген сөздердің көмегімен жөндеуге болады.

Сабақта борлы карта-схеманы пайдаланған да жөн. «Қараңдаршы, сендердің алдарыңда Қазақстанның қазіргі шекарасы тұр», – дейді мұғалім, содан соң тақтаға елдің шекарасын, оңтүстіктегі тауларды, екі өзен келіп құятын батыстағы Каспий теңізін, Арал теңізін, шығыстағы Ертіс пен тау тізбектерін белгілейді. Борлы схемамен жұмыс істейтін бұл әдіс картографиялық білімдер мен дағдыларды қалыптастыруға себін тигізіп, оқушыларға жоғарыда аталған кемшіліктердің біразын жоюға көмектеседі. Әрине, мұғалімнің бәрі суретті жақсы сала бермейді, сондай-ақ тақтаға картадағы сияқты бәрін дәл бейнелеу мүмкін емес. Бірақ борлы схема елдің басты табиғи ерекшеліктерін тезірек түсінуге және есте сақтауға мүмкіндік береді, ол белгілі бір дәріске қажет ақпаратты жеткізеді, ең бастыларын көзге көрсетіп, нақтылайды (бұларды мектептегі кәдімгі тарихи карталардан көрсете алмайсың). Борлы схеманы шартты белгілерімен қоса пайдалану, екінші жағынан баспа карталарын қолдану оқушылардың қажетті картографиялық жүктемелерді жаттап алуын жеңілдетеді.

Мұғалімге арналған материал. «Борлы схема бойынша тапсырмалар»

1. Шығыс (Оңтүстік, Батыс, Солтүстік, Орталық) Қазақстан аумағындағы ерте темір дәуірінің тұрақтарын көрсету.

2. Есік қорғаны табылған Іле Алатауының орналасқан жерін сөзбен сипаттау.

3. Схема бойынша ... өзенін көрсетіңдер.

4. Схема бойынша ... елінің орналасқан жерін табыңдар.

5. Сақ тайпаларының орналасуын сөзбен айтып беріңдер.

6. Археологтар «Алтын киімді адам» қорғанын қазды. Осы жерді белгілеңдер.

Сөйлеу әдісін пайдалану маңызды. Мысалы, кіріспе сабақта мұғалім әңгімесін Қазақстанды географиялық жағынан сипаттаудан бастайды:

«Қазақстан дүние жүзіндегі шекарасы ең ұзын мемлекет болып табылады, ол 15 000 шақырымға созылады. Батыста Каспийдің суы шалқыған жерден Қазақстан-

ның Ресеймен ең ұзын шекарасы басталады. Ресеймен шекарамыз Солтүстік Қазақстан арқылы өтіп, Шығыста – Қазақстан Алтайында бітеді, оны Сібір Алтайынан айыру үшін Кенді Алтай деп атайды. Оған мұндай атау түсті металдар кенінің мол қорына байланысты берілген. Аралдан бастап Жоңғар қақпасына дейін, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы облыстары арқылы еліміздің оңтүстік шекарасы туысқан Орта Азия республикаларымен және Қытаймен шектеседі».

Тарихи оқиғаларды оқыған кезде картамен бірге *тарихи құжаттарды* да пайдалану аса маңызды. Тарихи оқиғалар кеңістікте, яғни белгілі бір орында, белгілі бір жерде өтеді. Тарихи құжаттар мұндай орынды жариялауға мүмкіндік береді. Белгілі бір жердің оқиғасын сипаттауға байланысты оқушылардың белсенділігін күшейтіп, ізденуге қызықтырады, олардың танымдық қызметін жандандырады. Ертедегі грек ғалымы Страбонның «География» кітабынан құжаттармен қоса мысал келтірейік:

«Каспий теңізінен бастап сақтардың көпшілігін дайлар деп атайды. Олардың шығыс жағында тұратын тайпалар өздерін массагеттер мен сақтар, басқаларын жалпы атаумен скифтер дейді, бірақ әр тайпаның ерекше өз аты бар. Олардың бәрі түгелдей көшпелілер... Массагеттер Кирге қарсы соғыста өздерінің ерліктерін танытты, сол үшін оларды жұрттың бәрі мақтайды... Массагеттер туралы әңгімелер мына түрде тараған: олардың біразы тауда тұрады, басқалары – жазық жерде, үшіншілері – өзен жағасындағы батпақта, төртіншісі батпақты аралдарда өмір сүреді... елде мол сулы Аракс ағады (бұл Сырдария немесе Өмудария болуы мүмкін), бұл өзен жанжаққа тарамданып, солтүстікте өзінің басқа сағаларымен қосылып теңізге және бір ғана сағасы Гиркан бұғазына құяды» /11/.

Тапсырма: Құжатқа қатысты сұрақ қойыңдар. Аталған географиялық нысандарды картадан көрсетіңдер.

Кеңістік түсініктерін қалыптастырудың тағы бір нұсқасы басқа заттарды пайдалану болып табылады.

Тапсырма: «Қазақ әдебиеті» оқулығынан «Іле мен Қаратал» деген қазақ аңызын оқыңдар. Оқыған шығармаларың несімен ертегіге ұқсайды? Оңтүстік Қазақстанның өзендерін атаңдар.

Берел қорғаны б.з.б. 5–4 ғасырға жатады. З. Самашев бастаған археологиялық экспедиция 1998–1999 жылдары қазба жұмыстарын жүргізді. Одан табылған ғажайып олжаны, дүние жүзінің бәрі білетін Берел қорғанының орнын картадан табындар.

2.5. Мәдениет мәселелерін оқып үйрену

Әдетте мұғалім ертедегі мәдениеттің қандай деңгейде болғанын өзара салыстыра келіп, жазу, тас қару-жарақтар мен өнер туындылары туралы әңгіме қозғайды /15/. Халықтың бәрі «мәңгілік материал» деп аталған тасты қолданған жоқ. Көшпелілерде ағаш, тері, жүн, киіз сияқты «тез бүлінетін» материалдар болды.

Ғылымдағы жаңа материалдар тұрақталған қағидаларға күйрете соққы береді. Мысалы, ертедегі көшпелілерде жазу болмаған деген ұғымның негізсіздігі бүгінде дәлелденіп отыр. Археологиялық олжалар, жаңа тарихи мәліметтер мұндай пікірді жоққа шығарды. Оқулықта сақ қорғанынан археологтар тапқан 26 таңба-белгі жазылған тостаған туралы баяндалған. Бұл олжа таңбалық рәмізден сына /руника/ жазуының пайда болуы туралы болжам жасауға мүмкіндік береді.

Таңба – жергілікті әліппенің негізі, ру мен тайпаның эмблемасы, олардың символы, ғасырларды көктей өтіп, біздің заманымызға дейін жетті. Қазақ тайпалары мен руларының өз таңбасы бар. Бәлкім ертедегі Қазақстанның жазуы өз жолымен жүріп отырып, пиктограммалар, таңбалар арқылы әріп белгілеріне ұласқан шығар.

Үйсіндер мен ғұндардың да өз жазулары болған. Геродоттың кезіндегі /б.з.б. 5 ғасыр/ көшпелілер таңбалық символдарды пайдаланған. Л. Н. Гумилев көшпелілікке мәлім болған ғұндардың жазуы туралы қытай дипломатының мәлімдемесін келтіреді. 245 және 250 жылдардың аралығында қытай елшілігі Камбоджаға барған. Делегация мүшесі Кань Тай осы сапар туралы былай дейді: «Оларда кітаптар бар және оларды мұрағаттарда сақтайды. Олардың жазуы ғұндардың жазуын еске түсіреді».

Қазақстанның ертедегі тұрғындарының өнері мен қолөнері туралы оқулықта жан-жақты материал берілген. Мұғалім осы жазба деректер мен сақ қару-жарақ

жасаушыларының шеберлігі және металлургия өндірісінің жоғары деңгейі туралы археологиялық мәліметтермен сәйкес келетін жерлерін атап өтуі тиіс. Бір ғылымның мәліметтерімен екінші ғылымның мәліметтерінің астасып жатуы Қазақстан тарихындағы, оның ертедегі кезеңіндегі тарихта кездескен өте сирек құбылыс.

Мұғалім өнер тақырыбын аша отырып, оқулықтағы мәліметтерді толықтыра алады. Бүгінде Қазақстанның батыс және солтүстік облыстарындағы белгілі өнер туындыларын «аң стиліне» жақындата түседі. Жалпы алғанда, Батыс, Солтүстік Қазақстан аумағындағы өнер үлгілерінің сақтардың «аң стилімен», Қазақстанның орталық және шығыс аудандарындағы тайпалардың өнерімен ұқсастығы туралы айтуға толық мүмкіндік бар.

Бейнеленген жануарлардың көрініс құрамы жергілікті фаунаны – қос өркешті түйені, жылқыны, киік пен ешкіні еске түсіреді. Бүркіттің таутекеге түсуі, түйелердің айқасы, жортып бара жатқан қасқыр, дала қыраны немесе күшігеннің басы бейнеленген түрлі теңгелер кең таралған. Аңдар мен құстардың фигураларынан құралған композициялар да кездеседі.

Жекелеген тақырыптарды оқығанда Қазақстан аймағындағы мәдениетке тоқталып өткен дұрыс. Оқулықта Іле өзенінің аңғарындағы археологиялық ескерткіштер (§18) мен атақты Берел олжалары (§ 17) баяндалған. Оңтүстік және Шығыс Қазақстанның ерте темір кезеңі ғылымда жақсы сипатталған.

Мұғалім оқулықты біраз толықтыра алады. Мысалы, археологиялық қазбалардың арқасында «сақталып қалған зираттар феноменін» ашуға мүмкіндік туды. Бұл молада көмілген 13 ат ешқандай бұзылмастан, әбзел-саймандарымен түгел сақталған. Қызыл түсті былғары, матамен қапталған ерлер мен барлық ат әбзелдері «аң стилінде» әшекейленген. Биолог ғалымдар аттардың асқазанындағы жеген шөбін зерттей келе, олардың әр тараптан әкелінгендіктерін тапты.

Солтүстік және Батыс Қазақстандағы тайпалардың мәдениеті туралы айтқанда (§§ 20, 28, 29), б.з.б. 7–4 ғасырдағы сарматтардың жерлеу ерекшеліктерін атап өту керек. Оларда әдейі тұрғызған төбелер мен үйінділер жоқ. Кейде бір үйіндінің астына бірнеше адамды жерлеген. Атақты адамдардың қабірінің үстіне биіктігі 3-4

метр, диаметрі 60 метр үйінділер тұрғызған. Жерлеу кешендерінде көптеген қару-жарақтар мен ат әбзелдері кездеседі. Олардың еуразиялық далалардың басқа аудандарындағы қару-жарақпен және ат әбзелдерімен ұқсастығы көп, бірақ өз ерекшеліктері де бар. Негізінен садақ оғы мен қылыш, найза табылды, неғұрлым бай зираттарда жебенің қола ұштары 300-ге дейін жетеді. Өзір мұндай бай олжалар басқа жерлерден кездескен емес. Жебе ұштарының он үш түрі табылды.

Савроматтар тайпаларының ғұрыптық ыдыстарының ішінде бүйірінде бір немесе бірнеше дөңгелек тесіктері бар. Ыдыстарға қылқан жапырақты, хош иісті шөптерді, сораның дөндерін, әр түрлі шайырларды жағып тұтеткен. Савроматтар обасынан сондай-ақ өте шағын алебастр ыдыстар да табылған. Оларды әйелдер опа-далап салып қою үшін пайдаланған болуы мүмкін.

Ежелгі Қазақстанның тарихы бойынша мәдениет туралы алғашқы білімді оқушылар 5-сыныпта алды. Қазақстан тарихының алғашқы сабақтарында 6-сыныпта ертеде пайда болған мәдениет элементтерін материалдық жағынан да, рухани жағынан да көрсету керек. Еңбек қызметінің процесінде білім мен өнер сияқты нақты дүниені танудың әр түрлі формалары пайда болды. Тарихтың ертедегі кезеңдеріне адамгершілік, діни, эстетикалық, сондай-ақ ғылыми білімдердің адам санасында әлі де бөліне қоймауы тән. Адамның қоғамдық практика, өндірістік қызметтің барысында дамығанын атап айту керек.

Оқулықта ертедегі қоғам мәдениетін сипаттайтын ауқымды материалдар берілген. Бұл материалды жеке оқу тәсілі арқылы меңгере аламыз. Басқа нұсқасы: **ұжымдық оқу тәсілі әдістемесін** пайдаланып, мәтінді оқып білуге болады /16/.

Параграфтар азат жолдарға бөлінеді. Оқушылар жұп-жұппен әркім қалауынша отырады. Әркім бір абзацтан оқиды, зерттейді, таныс емес терминдерді, ұғымдарды, сөздерді/егер бар болса/көшіріп алады, абзац бойынша бір-біріне айтып, сұрақтар қояды. Бұдан кейін олар бір-бірімен ауысып отырады да, ақпар «ал-масады», бәрі абзацтармен алмасып болғанша, осылай жалғаса береді.

Мұның бір нұсқасы **ұжымдық ойлау қызметі технологиясының тәртібінде** дәріс беру болуы мүмкін /17/. Жұмыстың мұндай формалары балаларды қанаттандырып, белсенділігін арттырады, өз ойын ашық айтады, ойлайды, өз көзқарасын қорғайды. Мұғалім мұндайда білім берумен қатар тәрбие міндеттерін де шешеді (бірін-бірі тыңдауға, өзгенің пікірін құрметтеуге, өз пікірін негіздеуге т.б. үйретеді).

Оқулықтарда көшпелілердің өздерінің дамыған мәдениеті болғаны туралы – ғұндардың жазуы және олардың батыспен өзара байланысы туралы, әйелдердің саясатқа қатысуы туралы, тұрмыс түрінің ізгілігі және өкімшіліктің сындарлы жүйесі туралы /18, 19/ айтылған.

Шағын топтарда жұмыс істеу әдістемесі

1. Мұғалім дәрістің мақсатын айтып, мәселеге кіріседі.

2. Сынып бірнеше топқа бөлініп, 3-4 адамнан тұратын «Төрттік» немесе 7 адамнан тұратын «Жетілік» шағын топтарда тапсырманы орындайды. Әр топ өз материалын өзірлейді.

3. Жаппай талқылау. Шағын топтардың әрқайсысы «шығармашылық есеп» береді және дайын материалмен сынып алдына шығады.

Мұғалім үйлестірушінің рөлін орындап, топтардың өзара байланысын ұйымдастырады, жұмысты бақылайды және қате жағдайда көмекке келеді /20; 21/.

Оқушылар үшін қиыны дін мен өнердің қарым-қатынасы туралы дүниеге көзқарас мәселесі болып табылады. Мұғалім адам еңбегінің өнер мен діннің пайда болуына да түрткі болғанын атап өтеді. Өнер дүниені көркемдік-бейнелік түрінде танытса, дін адамды өзін қоршаған дүниеге тәуелді түрінде баяндайды.

Мұғалімге арналған материалдар «Менің ататегім»

/Тапсырмасы бар шағын дәріс/

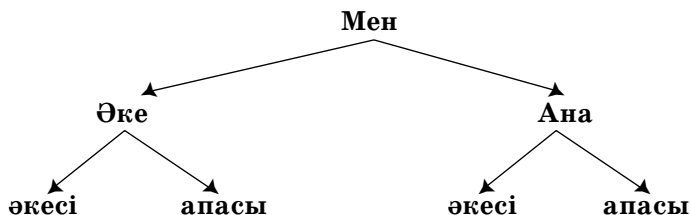
Көп халықтарда өз арғы ата-бабаларының 15–20 ұрпақтарына дейін аты-жөні мен фамилияларын, қашан туғанын және өмірбаяндарының ерекше фактілерін жадында сақтап, жазып алу және өз балаларына қал-

дыру дәстүрлері бар. Қазақтар «Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі» дейді; мұнда өзінің қайдан шыққанын, тарихын, мәдениетін, халқының салт-дәстүрлерін білу қажеті ескертілген. Міндет – жеті атасына дейінгі өзінің тегін білу. Қазақтар ататегін еркектерге байланысты жүргізген. Ұлынан туған баланы – «немере»; қызынан туғанды немереге жатқызбай, «жиен» деп атаған. Даланың жазылмаған заңы бойынша осылай есептеген, қыздарын тек басқа рудың адамдарына берген.

Ал немереден туған баланы «шөбере», одан туғанды «шөпшек», яғни «құйтақандай», «кіп-кішкентай» деген. Шөпшектен туған баланы «немене» – «түсініксіз» десе, одан тарағанды «туажат» – «жаттан туған» деп атаған.

«Өз ата-анаңның көмегімен өзіңнің ататегіңді анықтап көр. Ол үшін келесі кестені немесе схеманы – «ата-тек дарағын» толтыру қажет, яғни онда көрсетілген туған-туыстардың бөрінің атын, әкесінің атын, фамилиясын /тегін/, туған датасы мен жерін жазу қажет».

Үлгі

Түсініктемелер. Бұл жаттығуды жүргізген кезде мұғалім мыналарды ескеруі тиіс: мұнда басты нәрсе схеманы толтыру емес, тым болмағанда әкесінің аты-жөнін және туған жылын білу үшін әкесімен бірнеше рет қарым-қатынас жасауға тура келетінін ескерген жөн. Бұл күрделі тапсырманы орындаған баланы міндетті түрде мақтап қойған дұрыс. Орындалған жұмыс үшін бұрынғыдай баға қоюдың /«3», «4», «5»/ қажеті жоқ қой деп ойлаймыз.

2.6. Дін мәселелерін оқып үйрену

Алтыншы сынып оқушыларына дін ұғымы бұрыннан таныс, олар оның анықтамасын беріп, Ежелгі Шығыс, Ежелгі Грекия, Египет елдерінің діндері туралы

әңгімелеп бере алады. Мұның бәрін олар ежелгі дүние тарихы курсынан өткен, сондықтан мұғалім мына екі сұрақтың нақты мазмұнына көңіл аударуы керек:

1. Ғалымдар діннің алғашқы қауымдағы адамдарда пайда болғанын қалай білген?

Мұғалім оқулықты толықтырады: кейбір ғалымдар діннің шығуын шамамен бұдан 50–60 мың жыл бұрынғы уақытқа, яғни неандертальдықтардың тіршілік еткен уақытына жатқызады

2. Діннің пайда болу себептері.

Түсіндірменің оқулық нұсқасын ұсынуға болады, одан кейін барлық табиғат құбылыстарының табиғи себептері болады деген ойды атап айту керек. Бірақ алғашқы қауымдағы адамдар бұл туралы білмеген.

Мұғалім діннің үнемі болмағаны туралы негізгі пікірді ашып айтқаны дұрыс. Алғашқыда жүз мыңдаған жыл бұрын алғашқы қауымның адамдары табиғаттан тыс нәрсеге сенуді білмеген, жануарларға табынбаған және ғұрыптық жерлеулер жасамаған.

Археологиялық ескерткіштер Қазақстандағы тайпалардың Күн мен отқа табынғандығын дәлелдейді. Көшпелілер табиғатқа табынған. Мысалы, ғұндар «өзінің ата-бабаларына, көкке, жер мен аруақтарға» құрбандық шалған. Шаньюй екі рет – таңертең шығып келе жатқан Күнге, кешке Айға табынған. Ғарышқа табыну сақтарға тән болды. Сондай-ақ о дүниедегі өмірге де сенген.

Біздің пікірімізше, мұғалім оқушыларға өз таңдаулары бойынша мына тақырыптарға тарихи шығарма жазуды ұсынуына болады:

«Дін және қоғам».

«Құдайға сену қалай және неге пайда болды?»

«Дін мен өнердің байланысы».

«Ғылым мен дін».

3-тарау. ДӘРІСТІҢ БЕЛСЕНДІ ЖАТТЫҒУ ТҮРЛЕРІ

3.1.1. Оқытудың арнаулы жаттығу түрлері

Тиімді оқыту міндеттерін іс жүзіне асыру белсенді жаттығу түрлеріне көшуге мүмкіндік береді /20; 21/. Жаттығуларды өткізу мақсаттарының бірі біліктілікті қалыптастыру болып табылады, яғни оқушыны шындықты бірдей әрі терең ұғынуға, жағдайды дұрыс бағалауға және өз білімін орынды қолдануға жетелейді. Біліктілік біліммен ғана белгіленбейді, дүниеге көзқарас тұрғысынан, табиғат, қоғам, адам туралы жалпы түсініктермен анықталады.

Оқытудың жаттығу түрлерінің дәстүрлі ақпараттық түрлерінен айырмашылығы – материалды игеру, соның негізінде оны ұғынбай қабылдау және қайта жаңғырту емес, керісінше, ойлау қызметінің тәсілдерімен оқу материалын меңгеру болып табылады. Дәрістің жаттығу түрлерінің негізгі сипаты оқушыны жұмысқа жұмылдыру болып табылады. Бұл ретте қатысушылардың рефлексіне көңіл аудару қажет.

Оқытудың жаттығу түрлерінің міндеттері баланың жеке өзін дамыту, оны салыстыруға, талдауға, басқаларды тыңдау мен есітуге, шешім қабылдауға, сөйлеуге және сендіруге, өз ұстанымын ашық жариялауға дағдыландыру болып табылады.

Әдістемелік жағынан алғанда, әуелі бір *жеке жаттығудан* бастаған дұрыс. Мұның ыңғайлылығы – балаларды отырғызып әуре болмайсың, сырттай қарағанда, бұл жеке ойлау әрекеті қарапайым бақылау жұмысы мен шығарма жазуды орындауға ұқсас. Жеке жаттығуды игергеннен кейін балаларды жұмысқа екеулеп – *жұптық жаттығуға* үйрету оңайға түседі. Бұдан соң 3-4 адамнан құралған *шағын топтарға* және *орташа топтарға* /7-8 адам/ көшуге болады.

Көпшілік түрлерін шағын жаттығуды игергеннен кейін пайдаланған дұрыс. Мысалы, «*Әткеншек*» белгілі дайындықты қажет етеді, үстелдерді сынып ортасынан алуға, бетпе-бет *екі шеңбер* құрып тұруға т.б. мәжбүрлейді. Төменде Қазақстан тарихы бойынша

дәрістерге қолдануға жарайтын нақты жаттығулар келтіріледі. Тәжірибенің көрсетуінше, кез келген проблеманың бірнеше нұсқасы болады, демек жаттығу арқылы оларды талқылауға, «жақтаушылар» мен «қарсыларды» анықтап, шешім қабылдауға және қабылдаған бағытпен жұмыс істеуге болады.

Төменде үлгі ретінде дәрістің жаттығу түрлерін ұйымдастыру мен өткізудің үлгісі берілген. Жаттығудың мазмұнын әрбір нақтылы жағдайда педагогтың өзі іріктеп алып, өзінің даярлығына байланысты, сынып пен жеке оқушының қабілетіне қарай белгілі тапсырмаларды орындауды ұсынады.

3.1.2. «Бетпе-бет» (жұптасып жұмыс істеу). «Менің қаһарманым»

Балалар жұптасып тұрғаннан кейін, мұғалім нұсқау береді. «Сендердің әрқайсың өзіңнің жақсы көретін тарихи қаһарманың туралы естеріңе түсіріп, әріптестеріңе сол туралы айтып беруге тиіссіңдер». Оқушыларға сүйікті тарихи қаһарманына байланысты жағдайды есіне түсіру үшін уақыт беруге (2 минут) және бірінші кезеңде дербес жұмыс болатынын ескертеді. Талқылау біткеннен кейін атқарылған жұмыс туралы өз ойларын ортаға салу үшін, кейбір жұптарға сөз беру керек.

3.1.3. «Төрттік» (3-4 адамның шағын тобы). «Ақсақалдар портреті»

Бұл сабақты өткізу үшін үстелдерді екі-екіден қойып, сыныптағы балаларды шағын топтар бойынша (3-4 адамнан) отырғызу керек. Содан кейін оқушыларға қандай шағын топқа кіретіні туралы мәселені шешіп алып, олардың әр түрлі шағын топтарда қаншалықты жиі жұмыс істеген сайын соншалықты мол тәжірибе жинақтайтынын түсіндіруге болады.

Әрбір шағын топ өз бетінше жұмыс істейді. Мұғалім тек проблемаға ғана кіріспе жасайды: «Өздерің білесіңдер, ерте кезде халықты ақсақалдар басқарды. Ақсақалдарды ең лайықты адамдардан сайлады. Олар өз сайлаушыларының мүддесін көздеуі, елдің мүддесін қорғауы, мемлекеттік маңызды мәселелер бойынша аса

маңызды шешімдер қабылдауы тиіс болды. Бұл үшін ақсақалдар көп білуге және қолдан келгенін аямауға, жақсы қасиеттерді игеруге тиісті. Мысалы, бір кезде қазақ қоғамында көп мәселені *билер* шешкен. Бірақ қазақтар билерді дауыс беру арқылы сайламаған. Билерді хан жарлығымен де тағайындамаған. Би болу үшін заңдарды жақсы білу және шешендік өнерін меңгеру керек еді. Ондай адамдар туралы пікірлер тез тарады, олардың аттары әйгілі болды, сонда ғана адамдар оған дауды шешіп беруге, дау-дамайдан құтқаруға ақыл сұрап, келе бастады. Би атағы даулы істерге билік етуге рұқсат берді, ешқандай тәртіптік шара қолданбады, бөрі ашық бөсеке, сөз айтысы түрінде өтті. «Мен сендерге билердің суреттерін жайдан-жай әкелген жоқпын. Қазір сендер Томирис заманындағы ақсақалдар кеңесі өкілінің портретін жасауға тиіссіңдер.

Әр топ портрет жасайды, ол үшін өз топтарыңдағы мүшелерден түскен барлық ұсыныстарды жазып алуларың керек, ал мұндай ұсыныстар көпшілік дауыспен қабылданғаннан кейін беріледі. Бұған 7 минут уақыт бөлінеді.

Жалпылама портрет жасалғаннан кейін, әр шағын топ оны бүкіл сыныптың алдында талқылауға ұсынады. Ол үшін әр топтан бір адам ауызша бейнеленген портретті оқып, сыныптың берген сұрақтары болса, соған жауап беруі тиіс.

Жұмыс соңында қай ақсақалдың портретінің жақсы шыққанын сынып шешеді».

Мұғалім топ мүшесіне қажет болған жағдайда жәрдем береді. Мысалы, балалар өз портретіне пайдалану үшін кейбір сөздерді түсіндіруді сұрайды, бұл сөздердің мағынасына күдіктеніп тұрғандарын айтады.

Жеке шағын топтарға ақсақалдардың нақты бір белгісін дәл айтудың қажеті жоқ.

3.1.4. «Ғажайып жетілік» (7-8 адамның ықшам тобы). «Тыйым салу»

Педагог сыныпқа 7-8 адамнан топ құруды ұсынады. Сынып жұмысқа даяр болған соң, кіріспе сөз сөйлейді. «Бір келіншектің күйеуінің Өзенбай, Қамысбай, Қасқырбай, Қойшыбай, Қайрақбай, Пышақбай есімді алты ағасы бар екен.

Бір күні келіншек су алуға барса, өзен жағасындағы

қамыс ішінде жайылып жүрген қойға қасқыр шауыпты. Жас келін айғайлап қасқырды сескендіріп, үйге қарай жүгіреді. Қой арам өлмей тұрғанда, жан даусы шығып, көмекке шақырады. Бірақ қазақтың салты бойынша, қайнағаларының атын атауға болмайды. Тапқыр келіншек үйге жақындап, саспастан: «Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Маңырама өлмей тұрғанда, білемеге жаныманы жанып-жанып жіберіп, маңыраманы сойып әкеліңдер» депті.

Бұл көпке мәлім оқиға қазақтардың тұрмысы мен тіршілігінен хабар береді. Ол көшпелілердің салты бойынша тыйым сөздерді балама сөзбен түспалдап жеткізуге болатынын көрсетсе, екінші жағынан, этикалық (әдеп) нормаларын сақтау керектігін де ескертеді.

Тапсырма. Балалар, сендер 10 минут ішінде көшпелі қоғамдағы *тыйым сөздерге* мысал ойлап табыңдар.

Мұнда негізгі жұмыс топ ішінде орындалады. Педагог топтың жұмысына, бәрі өз пікірлерін түгел айта алуына, қатысушылардың тұйық балаларды тыңдайтынына не тыңдамайтынына назар салып отыруы тиіс. Мұндай бақылауды жүргізу үшін сыныптың ортасына жайғасып, балалардың жұмысына көп араласпай, сырттай шолып қарағаны дұрыс. Кейбір балалар көп сөйлеп, жиі-жиі дауласса, оларға көмектесу керек. Өркімнің дауысқа салу құқығы бар екенін әдеппен жеткізу қажет. Бұл жаттығудың басты міндеті – әлеуметтік қарым-қатынас жасаудың тәжірибесін және оқушылардың үлкен тобының өз ойларын жеткізу біліктілігін арттыру болып табылады.

Жұмыс аяқталғаннан кейін топтар өзара ақпарат алмасады. Егер қажет болып, басқа топтардың өкілдері белгілі бір сөздің мағынасын табуға мысал келтіруді сұраса, онда мұндай сұрақтарға жауап беру керек. Өр топтың өкілі өз көзқарасын білдіруі үшін, жалпы талқылау ұйымдастырған дұрыс, одан әрі мұғалім жұмысты қорытындылайды.

3.1.5. «Аквариум» (оқушылардың белсенді тобымен жұмыс істеу)

Бұл жаттығуды жүргізу үшін сыныптың ортасынан орын босату керек. Мұғалім талапкерлерді тақтаға немесе сынып ортасына шығуға шақырады. Оларға нақты

тапсырма беріледі. Қалған оқушылар оқиғаның өтіп жатқанын жақсы көре алатындай тәртіппен дөңгеленіп отырады. Олардың негізгі міндеті – оқиғаны бақылау. Кейін жаттығуды талқылаған кезде өз әсерлерін, ескертпелерін, ұсыныстарын айтады.

«Қазақ халқының шешендік өнері»

Тақырып жарияланғаннан кейін, мұғалім шамалы кіріспе сөз сөйлейді: «Далада сөздің рөлі күшті болды. Шешендік сөздердің қарымы өте кең ауқымды болып, әр түрлі мәселелерді – мүліктік даулардан бастап екі елдің немесе халықтардың өкілдері арасындағы бейбіт келісімдерге дейін қамтыды. Даулар жекелеген адамдардың ар-намысын қорғаумен ғана шектеліп қалған жоқ.

Халықаралық келісімдерде шешендер сөз өнерінің көмегімен өз халқы мен елінің ар-намысын қорғауды ең басты міндетім деп санаған. Сондай даудың бірі 18 жасар Қаз дауысты Қазыбек бидің қалмақ ханына айтқан сөзі халық арасында сақталған. Бұл шешендік сөзде қазақ елінің тыныштықты, тату-тәтті көршілікті сүйетіндігі көрінеді:

Сен – темір де, мен – көмір,
Еріткелі келгенмін.
Екі еліктің баласын
Теліткелі келгенмін.
Егесетін ер шықса,
Иілткелі келгенмін.
Тұтқыр сары желіммін,
Жабысқалы келгенмін.
Жаңа үйреткен жас тұлпар,
Жарысқалы келгенмін.
Танымайтын жаттарға
Танысқалы келгенмін.
Қазақ, қалмақ баласы –
Табысқалы келгенмін.
Табысуға көнбесең,
Тұрысатын жеріңді айт,
Алысқалы келгенмін.

Әскерін сайлап, бейбіт жатқан елді шауып, тонап, тозтозын шығаруға дайындалып келген қалмақ ханы бұл сөзді естігеннен кейін райынан қайтып, кері қайтқан екен.

Ал енді сендер өздеріңді тарихи процеске қатысушылар деп санаңдар. Батыс Қазақстан аумағында сарматтар тұрды. Олардың оңтүстік-шығыс шекарасы сақтар тіршілік еткен ортаазиялық қос өзеннің – Өмудария мен Сырдария аймағымен шектескен. Сендердің пікірлерің бойынша туысқан екі рудың арасында қақтығыстар болып тұрды ма, әлде бейбітшілік сақталды ма екен, түсіндіріңдер (себебі: даулы аумақтар).

Сыныптың ортасында (жаттығуға қатысушылардың белсенді мүшелері) төрт бала отыр, олардың билік айту құқы бар. Сендердің айтатын шешендік сөздеріңнен, қойылған сұрақтарға берген жауаптарыңнан халықтың (жаттығуға қатысушылардың – сыныптың) тағдыры шешілуі тиіс, соны ойлаңдар».

«Аквариумдегі», яғни белсенді қатысушы балаларға дайындалуға және өз сөздерінің тезистерін жазып алуға 2 минут уақыт беріледі. Одан соң әрбір қатысушы шығып сөйлеуге 1 минут, пікір білдірушілердің немесе «халықтың» сұрақтарына жауап беруге тағы 1 минут уақыт беріледі. Тәртеудің бәрі сөз сөйлеп, сұрақтарға жауап бергеннен кейін, «халық» кімге және не үшін дауыс бергенін шешеді.

Үміткерлермен алдын ала жұмыс жүргізіп, өз сөздерінің тезистерін дайындауын өтінген жөн. Мұндай нақты ұсыныстар жаттығуды жандандырып, іс жүзінде «халықтан» сайланған бақылаушылар талқылауға қатысып, көптеген сұрақтар қойылады.

Сабақ қызықты өту үшін бұл тақырып алдын ала талқыланып алуы керек (белгілі бір сабақта, дәрісте шешілген жөн).

Белсенді жұмыс істейтін оқушылар үшін мұғалім жасаған үзіліс кезінде (сыныптың ортасында немесе тақтада тұрғандар, яғни еріктілер үшін) кез келген «бақылаушы» мұғалімнің рұқсаты бойынша белсенді әрекетке көше алады. Бұл өз құрбыларын сырттан көруге мүмкіндік алумен бірге, ұсынылған жаттығуға қатысықысы келмегендердің де іске кіріскенін байқайды.

Мұғалім сөз алғандардың бәрі бірдей жағдайда болуы үшін (даярлық кезінде және сөйлегенде уақытты теңдей пайдалану) регламент сақтап, барынша сақ болуы тиіс.

Жаттығу біткеннен кейін қорытынды шығарылып,

сабақты талқылау қажет. Белсенді қатысушыларға: жұмыс істеуге не көмектесті, не кедергі жасады, өзіне баса назар аударылған кезде адам қандай сезімде болады, мұндай жаттығуды даярлау кезінде уақыт жеткілікті болды ма немесе оны көбейту керек пе еді деген сияқты сұрақтар қойылуы мүмкін. Бақылаушыларға да: кімнің сөйлеген сөздері анағұрлым дәлелді, шебер, сенімді болды? Сөз сөйлеген шешеннің сөзінің әсеріне байланысты кім өз шешімін өзгертті? Сенің шешімің қалай қарай өзгерді деген сұрақтар қойылуы мүмкін.

Нәтижелері жай көпшілік дауыспен қабылданып, шешім шығарылады.

3.1.6. «Әткеншек» (екі шеңбермен жұмыс істеу). «Демократияны жақтаушылар»

Балалар бір-біріне бетпе-бет тұрып, екі шеңбер (ішкі және сыртқы) жасағаннан кейін мұғалім нұсқау береді. «Біз ерте заманда өмір сүріп жатырмыз деп есептендер. Біздің елімізде соңғы кезге дейін *әскери демократия* билік жүргізді. Қауымның әрбір мүшесінің дауыс беру құқығы болды. Бұдан соң тайпа көсемдерінен шыққан патшалар билікті қолға алды. Ежелгі Грекия, Ежелгі Рим, Ежелгі Шығыс пен Ежелгі Қазақстан тарихы сабақтары арқылы қоғам дамуының бұл екі моделі сендерге жақсы таныс.

Сонымен сендердің міндеттерің:

– бірінші топтық рөл (ішкі шеңберде тұрғандар) Ұлы Далада демократия басқаруы тиіс деген ұстанымды қорғайды. Сендердің міндеттерің демократия басқарудың ең жақсы нысаны екеніне өз әріптесіңнің (қарсы тұрған) көзін жеткізу.

Екінші топтық рөл (сыртқы шеңберде тұрғандар) демократияға қарсы шығу. Олардың ұстанымы бойынша ел басқаруды «жоғарыдан», патша, хан жүзеге асыруы тиіс.

Жұптардың проблемаларды талқылау уақыты – 3 минут.

Содан кейін мұғалімнің белгісі бойынша (мүмкін мұғалім алақан соғатын шығар) сыртқы шеңберге қатысушылардың бәрі бір мезгілде бір не екі адым оңға қарай жылжып, жаңа әріптестің алдына келіп тұрады. Мұндай ауысулар бірнеше рет жасалады.

Ереже былай: егер жаттығу бірінші рет өткізілсе немесе жаңадан келгендер мұндай нысанның орындалуын білмесе, онда ойын қағидаларымен таныстырады. Естерінде болсын, басқа жұптарға (көршілеріне) кедергі жасамас үшін, сыбырлап сөйлеуге тырысу керек. Оқушылардың диалог кезінде әріптесінің пікірімен санасуы, оны тыңдауы, өзінің де пікір айтуы қажет екенін естеріне салған дұрыс. Ол үшін әріптесін әдеппен тоқтатып, өз дәлелдерін келтіріп, пікірлерін айту керек.

Проблеманы талқылағаннан кейін мұғалім қорытынды шығарады. Сондықтан ол Даладағы демократияны «жақтаушылар» мен «қарсылардың» барлық дәлелдерін тақтаға (немесе бір парақ ватманға) жазады.

3.1.7. Үлкен жаттығу шеңбері. «Халықтың әдет-ғұрпы»

Үлкен шеңбер құрып жайғасып алғаннан кейін, балалар кезектесіп сыныпқа халықтың бір әдет-ғұрпын айтады. Ол барынша қысқа, мысалы, 1-2 минуттан аспауы тиіс.

Бірінші оқушы сөзін бітіргеннен кейін келесі оқушы шығады, осылайша бәрі айтып үлгіргенге дейін жалғаса береді.

Көптеген жасөспірімдер үшін бұл барынша күрделі тапсырма болуы мүмкін, өйткені олардың бәрі бірдей көркем әдебиетті, тарихты оқымауы ғажап емес. Ондай балаларға ерекше назар аудару қажет. Жаттығу басталмас бұрын оқушылар даярланып алу үшін үй тапсырмасын беріп қою керек. Бұл ретте ата-аналар оларға бірнеше әдет-ғұрыптарды айтып, көмек бере алады. Балалар үйде жаттығып алуына болады.

Оқушының біреуі әңгіме айтып тұрғанда, қалғандары оған жәрдемдесіп, өздерінше басқа нәрсе туралы (кедергі келтірмес үшін) айтпауы тиіс. Мұның бәрін жаттығу басталар алдында түсіндіріп, бұл қағиданың орындалуын қадағалау керек.

3.2. Шағын топтардағы жұмыс технологиясы

Оқытудың ең көп таралған нысаны – шағын топтармен жұмыс істеу. Оқытуды ұйымдастырудың тәсілдері

педагогтың мақсатын – оқушыларды бірлескен белсенді танымдық қызметке қатыстырудың қажеттігін анықтайды. Топтардағы жұмыс үш технологиялық қайталаумен сипатталады /17/.

Бірінші өлшем (такт) – оқыту проблемасын жолға қою және оған кірісу, яғни жұмыс процесін ұйымдастыру. Сол арқылы оқушылардың оқуға белсенділігі артады – олардың ішкі мақсаттарының алғашқы міндеттері жүзеге асырылады.

Екінші өлшем (такт) – туындаған мақсатты орнықтыру үшін дербес іс-әрекеттің нақты өрісі ұсынылады. Оқушылар шығармашылық ықшам топтарға бөлінеді де, шағын топтардағы қарым-қатынас арқылы өзінің ішкі мақсатын іске асырып (нақтылап, айқындап), педагог көтерген оқу проблемасын сезінеді, іздегенін анықтайды, оны шешу үшін бірлескен қызмет тәсілдерін өзірлейді, мақсатын жүзеге асырады.

Үшінші өлшем (такт) – жалпы талқылау. Ол бірлескен педагогикалық қызметтің келесі кезеңі ретінде қажет, оның процесінде педагог өзінің оқу проблемасын шешудің ақиқатын дәлелдеуге топтарды жұмылдырады. Өр топ өз позициясын басқа топтардың алдында жариялап, белсенді түрде қорғап шығады. Тараптардың дәлелдерінің негізділігі бойынша пікірсайыс, кейде әр түрлі, қарама-қайшы көзқарастар туындайды, тексеріледі. Негізделген дәлелдердің талап етуі бойынша педагог оқушыларды оқыту проблемасының дұрыс шешіміне алып келеді.

Шағын топтардағы жұмыс технологиясы

1. Кіріспе

2. Топтар
жұмысы

3. Жалпы
талқылау

Топтардың жұмыс кезеңдерін жүйеге түсіру рефлексия болып табылады. Практиканың көрсетуінше өзінің және ұжымның іс-әрекетін жете түсінуге (рефлексия) оқушыларды жұмылдырса, оқыту нәтижесі бірнеше есе артады. Рефлексия оқушыны оның іс-әрекетінің нақты әдістеріне, жүйелілікке, оларды қорытуға, қате тәсілдер

мен көзқарастан бас тартуға үнемі бағыттап, өзінің жеке басын дамытуға жетелейді.

Барлық технологиялық өлшемдер өзара тығыз байланысты. Жұмыс процесінің барысында «жаңылыс» кетсе, рефлексия қосылады да, оқушының іс-әрекеті кезінде өз қателерін көруіне және сол жерде-ақ түзетуіне мүмкіндік береді. Шағын топтардың жұмысы көбінесе жалпы талқылаумен аяқталады.

3.3. Оқушыларды жаттығу арқылы бағалау

Оқыту әдістерін өзгерту мен дәрістерде белсенді жаттығулардың нысандарын пайдалану оқушылардың жұмыс нәтижелерін бағалауды өзгертуге апарып соғады. Әдістер мен құралдардың көмегімен жүзеге асырылатын бақылау мен бағалау әр түрлі функцияларды: бағдарлау, диагностикалық, оқыту, тәрбиелеу, дамыту, бақылау мен басқару қызметтерін орындай алады. Алайда көптеген мұғалімдердің практикасында олар бір нәрсеге – бағаларды жинақтау мақсатындағы білімді бақылауға саяды, ал бағаның өзі ынталандыру мен жазалаудың құралына айналады.

Әдетте мұғалім дәстүрлі дәрістерде оқушыларға өткен сабақта нені оқытқанын тексереді (материалды, тақырыпты түсіндіреді, өз пәнінің курсынан негізгі фактылар мен қағидаларды қайта жаңғыртуды күтеді). Сөйтіп оқыту қайталау сипатына ие болады. Шынында, бірінші күннен бастап мектепте оқушыға күн сайын қайталап, олар үйде оқулықтағы белгілі бір параграфты оқуы, белгілі бір есепті шығаруы, белгілі бір жаттығуды орындауы тиіс екенін құлағына құйып отырады. Күн сайын, көптеген жылдар бойы мектептегі оқу барысында оларды кездейсоқ, іріктелген сұрақтың, тексерудің астына алады, сөйтіп олардың сабаққа даярлығын қадағалайды, өткен материал бойынша білім мен дағдыларын тексереді. Олардан өздерінің еңбегімен жеткен нәрсені сұрамай, мұғалімнің айтуы бойынша оқулықтағыны сұрау, бұл дәстүрлі оқыту тәсілі. Бұдан мынадай заңды сұрақ туады: мұндай жағдайда оқушының дербестігін, жұмысқа шығармашылық қарым-қатынасын дамыту мүмкін бе; егер мұның бәрін біреу жоспарлап қойса ше, егер тіпті осы жоспарланған жұмысты өз

бетінше орындаудан шеттелсе ше? Өйткені бәрі мұғалімнің нұсқауы бойынша жүзеге асады емес пе.

Жаттығулар оқушыларды жаңа білімдермен қаруландырып қана қоймай, оларды жоғары нәтижелерге жету үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Оқушылар жаттығулар арқылы ойлап үйренуі, топта зерттеу жүргізуі, деректерді өз бетінше зерттеуі, оларды түсіндіруі керек. Басқаша айтқанда, олар негізгі ақпарат көзі ретінде мұғалімнен тәуелсіз болуы тиіс. Мұндай жағдайда оқушының жұмысын дәстүрлі әдістемелермен бағалау қиынға соғады. Мысалы, қарым-қатынас дағдылары үшін баға қою керек пе? Немесе мұғалімнің пікірімен сәйкес келмейтін өз пікірі үшін баға қою керек пе? Кәдімгі сабақта немесе сынақта проблема жоқ, мұғалім оқушының «қаншаға» жауап бергені бойынша өз пікіріне сәйкес бағаны қояды. Мұндай көзқарас мұғалімнің субъективтік көзқарасынан алыс кетпейді.

Сұрақтың (дербес, шұғыл, «ширақ» т.б.) қалыптасқан түрлерінің ең басты кемшілігі сол – игерген материалдың санын (сабаққа қанша бала даярланды) және сапасын (дайындық деңгейін) анықтауға мүмкіндік бермейді. Демек оны оқу-тәрбие процесін басқаруда одан әрі қолдануға негіз жоқ. Мұндай тексеруден кейін мұғалімнің айтқан қорытындысы дәл болмайды.

Жаттығулар тек материалды игеруге ғана емес, сондай-ақ анағұрлым жоғары деңгейге – дәлелдеу мен қарым-қатынас дағдыларына да есептелген. Нәтижесінде оқушылар тарихтың белгілі бір фактілерімен бірге оларды талдап, сыни ой елегінен өткізе білуі тиіс. Жаттығулардың мақсатын стратегиялық жоспарда қарасақ, оқушы мектепті бітіргенде теориялық білімдермен қоса оны шынайы өмірде пайдалана білуі де қажет.

Мұғалім оқушыны бағалайтын өлшемдерді әзірлеуі керек. Егер оқушы өзінің жұмыстарының мақсаттарының қандай екенін және ол жұмыстардың қалай бағаланатынын білсе, онда бұған мақсаттылықпен дайындалып, тапсырманы орындауға мүмкіндік туғызар еді.

Мұғалімдердің жаттығуларды жиі-жиі және тұрақты пайдалануына болады, бірақ бұл ретте баға қоймай, оны балалардың білімін тексеруге мүмкіндік мол кәдімгі сабақтардың үлесіне қалдыра алады. Олар үшін жаттығулар дегеніміз – балаларды дамыту тәсілі, ұжымда,

топтарда жұмыс істеуді үйрету мүмкіндігі, сөйлеуді, аналитикалық қабілеттерді жетілдіру мүмкіндігі. Оқытудың белсенді нысандары арқылы олар оқудың дәстүрлі сынып – сабақ жүйесіндегі кемшіліктердің орнын толтырады.

Шетелдік әріптестердің тәжірибесі қызығушылық туғызады. Оқушылар жұмысын бағалау үш түрлі көзқарас тұрғысында – білім мен икемділік, логикалық ойлау қабілеті (ақыл-ой дағдылары) және ақпаратты (қарым-қатынас дағдылары) дәл таратуды үйрену тұрғысында жүргізіледі. Нақты өлшемдер бағалау ісінде /22; 23/ қажетті ақпараттан және субъективтік пікірлерден құтылуға көмектеседі. Оқушылар да бағалаудың осы өлшемдерін біледі.

Сонымен бірге оқыту процесін түрлендіріп, оны жандандыратын бір проблеманы шеше отырып, сондай-ақ жаттығулар кезінде балалар көрсеткен білімдер мен икемділікті бағалаудан бас тартып, мұғалім басқа бір проблемаға тап болуы мүмкін. Балалар «ойнауға» дағдыланып, оқытудың «ойынсыз» нысандарын ықылассыз қарсы алады, ал өздерінің жұмыстары бағаланбаса, жаттығулар кезінде мұғалімнің нұсқаулары мен тапсырмаларын орындаудың міндетті емес екені туралы проблема пайда болады. Сондықтан белгілі бір жаттығуды бағалаудың белгілі бір тәсілін тапқан дұрыс.

3.4. Тірек конспектілерді пайдалану

Тірек конспектілер әдістемелік сипаттағы тапсырмаларды орындап, пәндік білімдер қорын қалыптастыруға жәрдемдеседі. Оларды алғашқы рет оқып, игерген кезде білімдерді ұтымды ұйымдастырудың функциялары көрініс табады. Практиканың көрсетуі бойынша, тірек конспектілер жөніндегі жұмыс оқушыларды оның нәтижелерін өздері тексеруге үйретеді, пән бойынша базалық білімдерді қалыптастырады, оқушының жадында нақты білімді ұялатады.

Оқу материалын ірі блоктармен оқыту әдістемесі педагог-ғалымдар П.М. Эрдниев /24/, Л.И. Балашова /25/, С.Д. Шевченко /26/ т.б. педагогтар мен авторлар, психологтар тарапынан да сипатталған /26; 27; 28/.

Біздің идеямыз бойынша, оқушыға нақты, көрнекі, жеңіл және оңай қабылданатын материал беруді қарас-

тыру. Сапалы түрде жадында сақтау, қайта жаңғырту олардың ішкі дүниесімен қабылдануы үшін тірек конспектілер құрылымдық-логикалық негізде жасалуы тиіс. Мұндай көзқарастың дәстүрлі оқыту жүйесіне мыналар енгізілуі тиіс: бағдарламалар мен оқулықтарда оқу процесін құрастырғанда бірлік үшін оқулық тақырыбы, яғни оқу материалының тұтас әрі логикалық жағынан аяқталған бөлігі алынады. Екінші жағынан, оқыту процесінің өзінде оқушылар үшін оқитын тақырып тек атауымен ғана көзге түседі, оны мұғалім оқыту алдында ғана хабарлайды, олар үшін нақты тірлік жеке сабақ емес, тақырып қана болады. Мұндай қарама-қайшылық дидактикада білімдер жүйелілігінің көмегімен шешіледі де, оқу процесінің құрылым бірлігі оқу тақырыбы болып табылады. Проблеманы күллі тақырыптың ақпаратын бір параққа «сыйғызып», тірек конспектілерінің көмегімен шешуге болады. Жаңа тақырыпты оқытқан кезде мұғалімнің міндеті бұл ақпаратты «ашып көрсету» болып табылады.

Тірек конспектілері тірек сигналдарының – мұғалім мен оқушылар өзирлеген ерекше тілдің көмегімен бейнеленеді. Оларды есте сақтау мен жаттап алуға нұсқау берілмеген.

Тірек конспектілері әр түрлі болуы мүмкін, бірақ олар үшін қойылатын талап ортақ – қарапайымдылық әрі бейнелілік, бұлар оңай есте сақтауға жәрдемдеседі. Сондықтан біздің пікірімізше, құрылымдық-логикалық схемаға тақырыптың мазмұнын материалдандыру ештеңе де бермейді. Оларды қайта жаңғырту әрекетіне алгоритмді ұсынған маңызды, өйткені ол оқушылардың теориялық білімі мен практикалық ептілігін біріктіруге мүмкіндік береді.

Озық педагогикалық тәжірибе тірек конспектілерімен жұмыс істеудің әр түрлі нысандарын ұсынуы мүмкін.

Мұғалімге көмек ретінде

Тірек конспектімен жұмыс істеу әдістемесі.

1. Жаңа материалды түсіндіру (15–20 минут).

2. 2-3 минутта айтылғанды тірек конспекті бойынша қысқаша мазмұндау (тірек конспекті тақтаға немесе ватманның парағына жазылуы тиіс).

3. Тірек конспектілерінің жекелеген бөліктерін оқушылардың айтып беруі. Біреу айтады, қалғандары тыңдайды. Егер конспектіде 5 блок болса, онда тиісінше 5 оқушы айтуы тиіс.

4. Тірек конспектілерін дәптерге жазу (басқа нұсқа бар шығар: егер әр оқушыда типографиялық әдіспен көбейтілген дайын тірек конспектілері бар болса, онда бұл кезеңді қолданбау керек).

5. Тірек конспекті бойынша жұмыс істеу немесе айту.

Тірек конспекті бойынша жұмыс істеу үшін балаларды екі нұсқаға бөледі: 1-нұсқада отырған балалар бірінші блокты, екінші нұсқада отырған балалар екінші блокты айтады. Егер сынып жұмыстың осындай нысанына дағдыланған болса, онда ауысым құрамында жұптасып айтуды біртіндеп өткізуге болады.

Тірек конспектілері оқытудың қосымша құралдарының бірі болып саналады. Олар оқушылардың қиын материалды игеруін жеңілдетуге мүмкіндік береді. Тірек конспектілерімен жұмыс істеу, шығармашылық тірек конспектілерін жасау, оларды айту, тұрақты және ауысым құрамында жұптасып жұмыс істеу оқушылардың сөйлеуін жетілдіру, минимум білімді игеру үшін жағдай туғызып, материалдың бөлшектенуіне жол бермеу проблемасын шешеді. Практиканың көрсетуінше, блоктар бойынша оқу уақытты тиімді пайдалану міндетін де шешеді. Тұтас тақырыптар енгізілген, бірыңғай көріну тізбегімен құрылған, оқушылар нақты түсінетін тарихи материалды блоктармен оқу идеясы жаңа сапалық нәтижеге жеткізеді.

4-тарау. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕРБЕС ЖҰМЫСЫ

4.1. Дербес жұмыс түрлерін жіктеу

Оқушылардың дербес жұмысы – дамыта оқытудың құралдары мен нысандарының бірі. Бұл бағыт кеңес психологтары мен дидактиктері И.Я. Лернер /29/, тарихшы-әдіскер Г.И. Годер /30/, П. В. Гора /31/, Н.Г. Дайри /32/, Н.И. Запорожец /33/, П.С. Лейнбэнгруб /34/ т.б. тарих материалы негізінде дербес жұмыстың әр түрлі тәсілдерін баяндау арқылы әзірленген.

Педагогикалық әдебиетте оқушылардың өнімді шығармашылық қызметі жөнінде дербес жұмыстың түрлерін әрқалай жіктеу кездеседі.

Зерттеудің көрсетуінше, оқушылар бір кезде әлдекімнің өткен заманы қазір келгенін қиындықпен мойындайды, сондықтан егер мұғалім дәрістің нақты мақсатын белгілесе, онда ол таңдаған жаттығулар интеграциялық сипат алуы тиіс (әңгіме құрастыру, шығарма жазу). Оқушыны оқылатын кезеңнің куәгері, зерттеушісі, көз көргені позициясына қойып, мұғалім оқушылардың тапсырмаларды орындауын қадағалауы тиіс. Қиындық деңгейі оқушының білім деңгейіне сәйкес келуі және сондай-ақ олардың біліктілігін дамытуға жәрдемдесуі қажет. Мысалы, мұғалім тапсырма беріп, «Ертедегі көшпелілер туралы тарихи жазбалар», «Дін қалай пайда болды», «Халықтардың жаппай көшуі», «Көшпелілердің өркениеті және олардың мәдениетке қосқан үлесі» деген шығармалар жаздыра алады.

Тапсырмаларды Қазақстан тарихы бойынша дәрістердің әр түрлі кезеңдері үшін қолданып, оларды ұжымдық әрі мынадай дербес жұмыстар үшін де пайдалануға болады:

– жаңа материалды оқыту барысында проблемалық жағдаяттар жасау және проблемаларды жолға қою құралы ретінде. Осы тұрғыда жауап беру үшін өткен сабақтарда игерілген фактілерді, ұғымдар мен заңдылықтарды білу қажеттігіне тапсырмалар ұсынылады;

– белгілі бір сабақта оқылған фактілерді, ұғымдарды, заңдылықтарды игеру сапасын бекіту мен бақылаудың тәсілі ретінде;

– келесі сабақтарда білімді тексеру құралы ретінде. Сұрақ барысында кейбір тапсырмалар барлық сыныпқа ұжымдасып жұмыс істеу үшін ұсынылса, басқа тапсырмалар ауызша жауап беруге шақырылған оқушыға сұрақтар ретінде қойылады, ал үшінші тапсырма жеке оқушыға немесе барлық сыныпқа жазбаша жауап беру үшін ұсынылады, ал төртінші тапсырма тақтаға жазылып (мысалы, кесте құрастыру), орындалған жұмысты түзету мен бағалауға сынып қатыстырылады;

– қайталау мен қорыту процесінде осы мақсат үшін арнайы бөлінген сабақтарда білімді қолдану құралы ретінде;

– кейбір тапсырмаларды факультативтік дәрістерде, сыныптан тыс (үйірме) жұмыста және тарихтан олимпиада өткізу үшін пайдалануға болады.

4.2. Оқушылардың дербес жұмысын басқарудағы мұғалімнің рөлі

Тарихи материалды оқыған кезде алынған ақпарат пен іс-әрекет түрлері арасындағы тепе-теңдікті, оқушылардың дербес оқуының даму қабілетін сақтау педагогика ғылымындағы аса маңызды проблема.

Тапсырмалар мен жаттығулар үлгі бойынша білімдерді жаңғыртушы ретінде, сондай-ақ күрделі ойлау операцияларын – талдауды, дәлелдеуді, өз қорытындыларын талап ететін шығармашылық сипат ретінде де ұсынылуы тиіс. Біз ұғымдармен, тарихи терминдермен байланысты бірнеше жұмыс нұсқауларын ұсынып отырмыз:

- мазмұны түсіндірілген терминдерді белгілеу;
- сөздері қалып қойған сөйлемдерді толықтыру;
- кестені толтыру;
- контурлы картамен жұмыс істеу;
- өңгіме немесе шығарма жазу;
- карта, схемалармен және иллюстрациялармен жұмыс істеу;
- хронологиялық тапсырмаларды шешу;
- сөйлеуді жетілдіру мен бейнелі ойлауға арналған тапсырмалар;
- пікірсайыс проблемаларымен, даулы мәселелермен, өз тұжырымдарымен, тарихи тұлғалардың рөлімен, қоғамда орын алған процестермен байланысты тапсырмалар;

- тест тапсырмалары;
- әлемдік мәдениет барлық халықтардың күш-жігерімен жасалғаны туралы қорытынды игеруге бағдарланған тапсырмалар.

Мұғалімнің жұмысы балалардың аналитикалық қабілеттерін дамытуға, дербес ойлай білуіне бағдарлануы тиіс.

Тапсырмаларды орындау білім беру міндеттерін шешуге жәрдемдесіп, әр түрлі көзқарасты ұғынуға, оларды құрметтеуге, басқаша көзқарасқа, пікірлердің, бағалар мен қорытындылардың әр түрлілігіне төзімділікпен қарауға үйретеді. Мұндай көзқарас оқуда позитивтік жағдай жасауға мүмкіндік беріп, өз беделін, өзіне сенімін сезінетін тұлғаны қалыптастыруға көмектеседі.

Дербес жұмысқа басшылық ету мұғалім тарапынан оның оқыту қызметінің құрамдас бір бөлігі болып табылады. Оған мынадай негізгі тізбектер енеді:

- дербес жұмыстың мақсаттары мен міндеттерін анықтау;

- оқытудың құралдары мен әдістерін жоспарлау, таңдау;

- оқушылардың дербес жұмысын ұйымдастыру;

- ағымдық бақылау мен түзету;

- нәтижелерді тексеру, талдау;

Оқушылардың іс-әрекетін жоспарлау, танымдық дербестік әдісі оқу материалының нақты мазмұнына сүйенуі тиіс. Әрбір нақты жағдайда қолда бар тапсырмалардың ішінен оқушылар дербес түрде орындай алатынын және жүзеге асыра алатынын бөліп алған маңызды.

Оқыту қызметінің рөлі мен функциялары тұрғысынан қарағанда, тапсырманы екі типке: бұрынырақ игерілген ұғымдарға қатысты фактілерді талап ететін тексеру-жаттығу және шешу тәсілін дербес іздеу нәтижесінде жаңа білімдерді меңгеруді көздейтін шығармашылық-ізденіс типтеріне бөлуге болады.

Мұғалімдердің көбісі әдіскерлер өзирлеген арнаулы тапсырмалар жинақтарын пайдаланумен қоса өздері де сұрақтар мен тапсырмалар жасайды. Тапсырмаларды таңдау және оларды қолдану тәсілі мұғалімнің тәжірибесімен, сыныптың білім мен дағдыларының даму деңгейімен, кейбір оқушылардың білімділік дәрежесімен және пәнге қызығушылығымен, мұғалім жүргізетін

сынып және сыныптан тыс жұмыстың сипатымен және үйлесуімен анықталады.

Мұғалім құрастырған тапсырмалардың мазмұны алтыншы сынып оқушылары игеруге тиіс негізгі ұғымдар мен заңдылықтардың қалыптасуымен байланысты болуға тиіс. Қоғам өмірін жан-жақты қарастырып, барлық тақырыптар мен сабақтарды қамту арқылы тапсырмалар жасау аса маңызды. Тапсырмалар отансүйгіштік, эстетикалық тәрбие беруді жүзеге асыру ісіне бағытталуы тиіс.

Тапсырмаларды орындау барысында оқушылар әр түрлі логикалық іс-әрекеттерді жасайды. Оларда мына дағдылар қалыптасуы тиіс:

- тарихи фактілерді уақыт пен кеңістік бойынша орналастыра білу, атап айтқанда, оқиғалардың даталарын тарихи құбылыстармен және процестермен сәйкестендіру;

- тарихи картаны білім көздері ретінде пайдалану;

- қоғам дамуының игерілген ұғымдары мен заңдарына сүйене отырып, тарихи материалды талдау және қорыту, себеп-салдарды және заңды байланыстарды, құбылыстар мен оқиғаларды түсіндіру және қорыту;

- біртектес тарихи фактілерді салыстырып және салғастырып, олардың әр түрлі кезеңдегі дамуынан өзгерістер табу;

- дәлелдеулерді, қорытындыларды қалыптастыру мен негіздеу, логикалық жағынан дұрыс құру;

- тарихи және археологиялық мәліметтерді талдау;

- фактілерді салыстыру процесінде кестелер жасау;

- иллюстрацияларды талдау;

- құжаттар іріктеу және олардан тұжырымдар жасай білу.

Тапсырмаларды жүйелі, жоспарлы түрде қолдану оқушыларды дамытудың аса маңызды құралы ғана емес, сондай-ақ білімді қалыптастырудың тиімді тәсілі де болып табылады.

Тапсырмаларды құрастырған кезде біз дербес жұмысқа арналған тапсырмаларға қойылатын педагогикалық талаптарға сүйенуіміз қажет /29, 30/. Материал мен тапсырмаларды тақырыпқа және сабаққа іріктеу проблемасын әрқашан мұғалім шешеді. Мысалы, ғұндардың Орталық Азияда пайда болуы және олардың Қазақ-

станға қоныс аударуы туралы мәселені оқыған кезде (§25) мұғалім күрделілігі үдемелі деңгейдегі мынадай тапсырмалар бере алады:

– ғұн мемлекеті пайда болған кезеңдегі оқиғалардың хроникасын құрастырыңдар;

– оқулық мәтіннің негізінде Мөденің билікке келуіне қандай факторлардың себеп болғанын ойланыңдар (ауызша);

– ғұндардың Қазақстан далаларына қоныс аударуының себептері неде? (ауызша немесе жазбаша);

– «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» дегенді қалай түсінесіңдер? (ауызша).

Тапсырмалардың қиындығы оқушылардың жаңғырту, түрлендіру немесе шығармашылық, сандық және күрделілік сияқты іс-әрекетінің сипатымен байланысты. Білім көздерінің көлемі, қиындығы, мөлшері мен сипаты тапсырманың күрделілігін анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан мұғалім жоспарлау кезеңінде тапсырмалар үшін оның мәніне сәйкес орындалу нысанын анықтап алуы керек. Мысалы, тапсырмалар үшін салыстыруға бөрінен де жазбаша дерек жақсы, өйткені алтыншы сынып оқушыларына тапсырманың барлық шарттарын «тыңдау арқылы» есте сақтау және күрделі құбылыстар мен оқиғалардың бірнеше белгілері бойынша салыстыру қиынға соғады.

Бақылаудың көрсетуінше, топтық және ұжымдық жұмыс кезінде мұғалім оқушылармен бірге материалды кезең бойынша талдағанда алтыншы сыныптарда ауызша салыстыру оңтайлы. «Көзбен көру» қажет деп саналатын хроникаларды жасауға, кезеңге бөлуге арналған тапсырмалар тек қана «жазбаша» болып саналады.

Оқушылардың жұмысын бақылау мен түзету арқылы мұғалім оларды өзін-өзі бақылау дағдыларына бағдарлайды, тиісті жаднамалар мен қабылданған іс-әрекет жоспарын салыстыруға үйретеді. Алтыншы сыныпта балаларға дербес оқу-танымдық қызметтің іргетасын қалауды үйрету аса маңызды. Оқулықтағы мәтінді жақсы игеру мақсатында мынадай тапсырмалар түрін енгізуге болады: «Сендер оқулықтағы мынадай пікірді қалай түсінесіңдер?», «Оқулықтан... оқыңдар», «Оқулықтағы... иллюстрацияларды пайдаланыңдар», «Оқулықтағы... картаны пайдаланыңдар».

4.3. Дербес жұмысты ұйымдастыру мен бақылау

Зерттеулердің дәлелдеуінше, оқушылардың дербес жұмысына педагогикалық басшылық жасаудың негізгі элементтері тапсырмаларды тұжырымдау мен түсіндіру, нұсқау беру, жұмысты қадағалау, оқушылардың сұрағына мұғалімнің жауап беруі, жұмысты түзету, нәтижелерді тексеру мен талдау болып табылады. Аталған элементтердің әрқайсысын оқушыларға қажеттілігін есептеп қолданудың маңызы зор. Тапсырманы тұжырымдау мен түсіндіру барысында мазмұндылығы мен әдістемелігін мұқият ойластырған жөн. Мұғалім қызметінің маңызды бөлігі нұсқау беру болып табылады. Бақылау қадағалауды және қажетті ретте түзетуді талап етеді. Мұғалім тапсырманың мәнін нақтылауы, күрделі кезеңді ескертуі, аралық нәтижелер дұрыстығын тексеруі, өзін-өзі бақылаудың қажеттігін ескеруі қажет. Мұндай машықтандыру кезеңі мұғалімге оқушылардан игерілген білімдерді және жаңа жағдаяттарда іс-әрекет жасау тәсілдерін қолдануды, шығармашылық тапсырмаларын шешуді талап етуге мүмкіндік береді.

Мұғалім жұмысты жоспарлау мен ұйымдастыруда картотекалар жасауға және біртіндеп толықтыруға көмектеседі. Әрбір сыныпты оқытудың педагогикалық шарттарына неғұрлым сәйкес келетін тапсырмаларды таңдау мұғалімнің педагогтық міндеттері мен өлшемдері болып табылады.

Салыстыратын нысандардан жалпы мен әртүрлілікті табуға және олардың тарихи байланысындағы оқиғалардың, құбылыстардың ерекшелігін табуға, берілген белгілер бойынша құбылыстарды салыстыру мен қарама-қарсы қоюға арналған сұраудың және тапсырмалардың үлгілері білім беру мен тәрбие беру маңызын арттырады. Диалектикалық ойлау стилін дамытады, белгілі бір біліктілік пен білімді игеруге мүмкіндік беріп, олардың логикалық, дербес, сыни ойлауына жол ашады.

Жұмысты оқушылардың дербес және міндетті түрде орындағанын тексеру мен талдаудың нәтижелері көрсетеді. Не дұрыс, не бұрыс жасалғанды талдамастан, кемшіліктерді жоймастан, алға жылжу мүмкін емес.

Қорытындыны сыныпта талқылаған жөн. Кей жағдайларда өзін-өзі тексеру оңтайлы, мысалы, ауқымды жұмысты орындағаннан кейін, мұғалім сыныппен бірге ақтық шешім қабылдап, оны дайын күйінде тақтаға жазып қояды, ал оқушылар өз нәтижелерін онымен салыстыруы тиіс. Егер қателер табылса, оларды жөндеу қажет. Сондай-ақ оқушылар бір-бірінің жұмыстарын өзара тексерулеріне де болады.

Тапсырмаларды мұғалімнің талдауы мен түсіндіруі арқылы жүргізген дұрыс. Оқушылар жұмыстың тексерілуіне ерекше қызығушылық танытады, мұғалім не жақсы орындалды, не кемшілік кетті деп, ескерту арқылы бағалайды. Оқушылар мұндай ескертпелерді мұқият зерттеп, кейбір оқушылардың жазғанымен салыстырады.

Оқушыларға мәтінді жаңғыртуға, оның негізгілерін көрсетуге, нысан белгілерін тану мен таңбалауға, ұғымды анықтауға, қорытынды жасауға, құбылыстардың байланысын таба білуге мүмкіндік беретін тапсырмаларды өзірлеу қажет. Дербес жұмысқа оқушылардың бөрі – күштілері де, әлсіздері де қатыса алуы үшін күрделілігі әр түрлі тапсырмалардың бірнеше нұсқалары ұсынылады. Мұндай көзқарас тапсырманы үш түрге бөлуді көздейді.

1. Дайын күйінде берілетін ақпаратты игерудің тексерілуін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін көшірме сипатындағы тапсырмалар;

2. Шығармашылықпен ойлауды дамытуға есептелген аналитикалық қызметіне бағдарланған тапсырмалар;

3. Білімдерді неғұрлым өзгертілген жағдайларда қолдануды, соның ішінде пән ішіндегі және пәнаралық байланыстарды пайдалануды, сондай-ақ сабақтан тыс ақпарат құралдары арқылы алынатын білімдерді талап ететін тапсырмалар.

Тапсырмалардың ұсынылған түрлері оқушылардың дербес танымдық іс-әрекетін дамытудың үш деңгейіне сәйкес келеді. Олар: дайын күйінде мұғалім ұсынатын ақпаратты игеру; білімдер мен дағдыларды үлгі бойынша қолдану; білімдер мен дағдыларды жаңа оқу жағдайында шығармашылықпен қолдану.

Оқушылардың даму және өзірлік деңгейіне байла-

нысты тапсырмаларды жіктеу мынадай жолмен жүзеге асырылуы мүмкін:

– оңтайлы нұсқалары ұсынылған тапсырмалар;
– оқу бағдарламасының белгілі бір мәселесіне қатысты тапсырмалар;

– «Дербес жұмысқа арналған тапсырмалар» деген жинақтағы сұрақтарға сәйкес келетіндерін таңдап алу.

Тапсырмаларды тұжырымдау оқушылардың дайындық деңгейіне, оқыту жағдайына байланысты түрлендірілуі мүмкін. Алайда жаңа тақырыпты оқуға кірісерде оларды кез келген жағдайда белгілеп, тек осы негізде оқушылардың жүйелі, дербес жұмысын ұйымдастырады да, басты білім беру мақсаттарына жетуге бағытталады.

Дербес жұмыстардың тиімділігі мұғалім тарапынан басқарудың мақсаттылығына, дәйектілігіне байланысты болады. Ол іс-әрекеттер кешенін – тапсырмалардың орнын анықтаудан бастап бақылау мен түзету шараларына дейін енгізілуі тиіс.

Мұғалімге көмек ретінде

Танымдық тапсырмаларды орындайтын оқушыларға арналған жаднама.

1. Тапсырманың шартын мұқият оқыңдар және оның сұрақтарын естеріңде сақтаңдар.

2. Мәтінде берілген шарттарды ойластырыңдар және олардың сұраққа жауап берудегі көмегін анықтаңдар.

3. Егер шарттарда белгілі бір мәліметтер жетіспесе, ойланыңдар, тапсырманың тақырыбы бойынша не білесіңдер, бұл білімдердің ішінен шешімін табуға не көмектесуі мүмкін.

4. Өз шешімдеріңді міндетті түрде дәлелдеңдер. Егер тапсырманың шартынан бірнеше қорытынды шығарылса, онда олардың әрқайсысын дәлелдеу керек. Тексеріңдер, сендер дәлелдеріңді нақты әрі дәл баяндауға даярсыңдар ма?

5. Тексеріңдер, сендердің шешімдерің тапсырманың сұрағына түпкілікті жауап бола ала ма? Жауаптарың толық па? Тапсырманың сұрағына қатыссыз артық нәрсе жоқ па?

6. Тағы да тексеріңдер, осы тапсырманың шарттарында сендердің шешімдерің қайшы келетін мәліметтер жоқ па? Сендер барлық мәліметті ескердіңдер ме?

7. Ойланыңдар, тапсырманың барлық сұрағына қатысты мүмкін қорытындылардың бәрін орындап, дәлелдедіңдер ме?

8. Ойланыңдар, тапсырманың шартында берілген мәліметтер бір-біріне қайшы келмей ме, кейбір мәліметтер осы шарттағы басқа да мәліметтердің мәнін түсінуге жәрдемдеспей ме?

4.4. Оқулық материалымен байланысты жалпы ойлауды дамыту

Оқулық бойынша жаңа білімдерді дербес игеру тәсілдерінен басқа (бастыларын айқындау, жоспар жасау, конспектілеу т.б.) себеп-салдарлық байланыстарды салыстырып, дәлелдеуге, қорытынды жасай білуге үйретудің маңызы зор.

Иллюстрациялармен – схемалармен, суреттермен, контурлы карталармен және карта-схемалармен жұмыс істеу маңызды орын алады. Иллюстрациялармен жұмыс істеуге арналған тапсырмаларды ұсынамыз: оқулықпен жұмыс істеген кезде оқушыларға оқулықта көрсетілген белгілі бір еңбек құралдары туралы әңгімелеу, карта бойынша жұмыс істеуге тапсырма беру керек.

Сабақта оқулықпен дербес жұмыс істеудің мынадай нұсқалары болуы мүмкін:

а) оқытушы оқушыларға материалды бағдарламаға сөйкес түсіндіреді, оқушылар қайталап, оқулықты пайдалану арқылы оны бекітеді. Қайталау барысы жоспар жасаумен немесе тірек конспектімен үйлестіргенде маңызды;

ә) мұғалім негізгі материалды ғана түсіндіреді, ал күрделі емес мәселелерді оқушылар оқулық бойынша дербес түрде меңгереді;

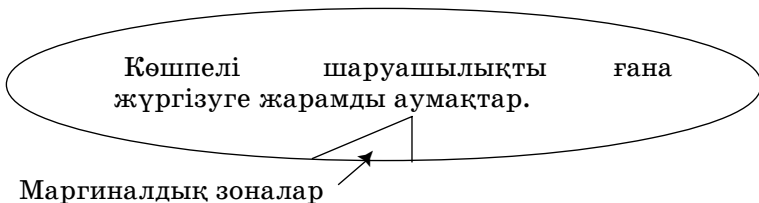
б) мұғалім тест тапсырмаларын қысқаша түсіндіреді де, дербес жұмыс істеу жөнінде оқушыларға нұсқау береді;

в) оқушылар мұғалімнің басшылығы бойынша жұмысты дербес орындайды.

Сабақта тәсілдерді оқулық бойынша қолданудың мына төмендегі үлгісін береміз.

Үлестіру материалы

Диаграмма. Қазақстан аумағындағы көшпелі мен маргиналдық зонаның арақатынасы.

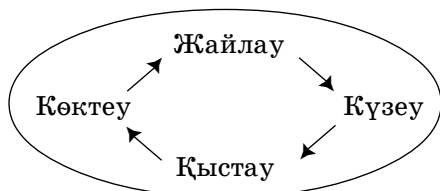

Сабақта (§§ 12, 13) маргиналдық зоналар дегеніміз – егіншілікпен шұғылдануға мүмкін болған аймақтар деп түсіндіру қажет. Қазақстан аумағында көшпелі мал шаруашылығына байланысты проблемалар қарастырылады. Оқулықпен дербес жұмыс істеуге қанша уақыт жұмсалатынын анықтау үшін оқушылардың көшпелілер туралы бұрыннан білегінін ескеру керек. Алғашқы білімді олар 5-сыныпта алған, сондықтан мұғалім көшпелі мал шаруашылығына көшудің себептерін түсіндірумен ғана шектелгені дұрыс. Қазақстанда көшпелі мал шаруашылығы қалай дамығаны туралы, ертедегі тұрғындар малдың қандай түрін ұстағанын оқушылар оқулықтағы материалды өз бетінше оқып, бұрыннан біліп алған. Бұдан кейін мұғалім параграфтың соңындағы сұрақтар бойынша әңгіме өткізеді.

«Көшпелі бақташылық – шаруашылықтың негізгі түрі» тақырыбында (§13) көшпелілердің тіршілігінен хабар береді. Оқушылар Қазақстан аумағында ертедегі тұрғындардың қалай қоныстанғаны, олардың тіршілігі мен тұрмысы туралы ақпарат алады. Оқулық мәтінінің құрылымы мен әдістемелік тәсілдері барлық жағдайға сәйкес келеді, олар оқулықта ойдағыдай баяндалған. Сондықтан мұғалім игеру деңгейін жеткілікті түрде көрсеткен сұрақтарды тұжырымдап, оқулықпен жұмыс істеу үшін оқушыларға тапсырмалар ұсынумен шектеледі. Көшпелі қоғам дегеніміз не? Мал шаруашылығының түрлерін атаңдар. Олардың айырмашылығы қандай? Көшпелілердің маусымдық көшіп-қонуын схема түрінде бейнелеген дұрыс. Тапсырманы орын-

дағаннан кейін, оқушылар тиісті материалды сабақта оқулық бойынша өз бетінше оқып алады.

Көшпелілердің аумақты пайдалануы

Мұғалім схеманы түсіндіріп, малдың құрылымы аймақтар бойынша ерекшеленетінін қоса айтуы тиіс: Оңтүстік Қазақстанда қой, Батыста түйе мен жылқы басым болды, Қазақстанның Солтүстік-шығыс бөлігі мүйізді ірі қараның молдығымен ерекшеленді, бұл мал шаруашылығында жартылай көшпелі кезеңдердің болғанын дәлелдейді. Көшіп-қону радиусы 20-дан 500 шақырымға дейін, Қазақстанның батысында кейде ол 750–1000 шақырымға дейін жеткен.

Қазіргі кезде мектеп оқушыларын тұлға ретінде жан-жақты толыққанды дамытудың басымдылығы көпке белгілі. Бұл жерде оқулық материалы ойлау әрекетінің сипаты өлшемі бола алады. Іріктеп алынған оқулық материалы оқушыларды шығармашылық, өнімді ақыл-ой қызметін қалыптастыруға жетелейді.

Кейде тақырыпты оқуды дербес тапсырмадан бастауға болады. Мысалы, «Сақтардың тәуелсіздік үшін күресі» (§16), парсы және грек-македон басқыншыларына қарсы соғыс туралы тақырыпты өткен кезде мұғалім материалды баяндағаннан кейін, оқушыларға параграфты оқып алуды ұсынып, мынадай сұрақтарға жауап беруді тапсыруы мүмкін: парсылар қандай аймақта тұрды? Картадан олардың қоныстанған мекенін көрсетіңдер. Оқулықта бұған берілген тікелей жауап жоқ, бірақ жауап берудің барлық қажет мәліметтері келтірілген, оның үстіне сұрақты осылай қою бұдан сәл бұрынырақ өткен, ертедегі дүние тарихының материалын еске түсіреді. Мұғалім оқу мәтініндегі оқиғалардың барысы – Кирдің жорығы, Спаргапистің тұтқынға түсуі және сақтардың жеңісі туралы, парсы патшасы Дарийдің және Ескендір Зұлқарнайынның сақтардың жеріне жасаған жорықтары туралы айтып беруді ұсынады.

5-тарау. ТЕСТІЛЕУ – БІЛІМДІ ТЕКСЕРУ ТҮРІ

Тестілеу – қазіргі кезде білімді тексерудің кең таралған тиімді түрі /35; 36/. Тест тапсырмалары оқытудың мақсатына сәйкес келетін нәтижені дәл анықтауы тиіс. Тест тапсырмаларын құрастырған кезде оқушылардың тақырып бойынша алған білімін нақты бейнелейтін сұрақтарды іріктеп алу керек (37).

Икемділік пен дағдылар тесті – білім деңгейін анықтауға арналған нақты тапсырмаларды орындаудың кілті. Тестілеу тиімді болу үшін, мұқият құрастырылған тапсырмалардың неғұрлым қажеттерін іріктеп алу қажет.

Тапсырмалар оқушылардан сұрақтарға нақты, қысқа жауап беруді талап етеді. Мысалы, «Александр Македонскийдің Орта Азияға жорығы қашан басталды?» «Сақтардың Қирмен соғысын кім сипаттап жазды?»

«*Тапсырма-жауап*» тест нұсқасының үш түрі ұсынылады:

- мектеп шығармасы – толық жауап;
- мектеп шығармасы – шағын тақырыпқа жауап;
- қысқа жауап (сөз немесе сөйлем).

«*Тапсырма-таңдау*» тест нұсқасы оқушыға ұсынылған бірнеше жауаптан дұрыс жауапты таңдап алуды ұсынады.

«*Тапсырма-жауап*» тест нұсқасы «*тапсырма-таңдау*» нұсқасына қарағанда құрылымы онша нақтыланбаған, демек, оқушының жауап беру барысын бақылау қиынырақ. Тапсырманың мұндай түрі ақпаратты іріктеуде, жауапты ұйымдастыру мен идеяны бағалауда шексіз еркіндік береді. Оқушының жауабы «керекті материалды іріктеу қабілеті», «идеяны ұйымдастыру мен бағалау қабілеті» сияқты жалпы білімдерді анықтауда пайдалы болуы мүмкін, бірақ дәл жауаптарды бағалау үшін пайдасы онша емес. Оның білім деңгейін нақты анықтауға жарамайтын себебі – жауап беруді таңдаудың еркіндігіне байланысты.

Шағын тақырыпқа шығарма жазу – неғұрлым нақты тапсырма. Мұндай бақылау ерекше фактілерді түсіну үшін пайдалы, өйткені оқушыға шығарманы жазып шығуға аз уақыт қалдырып, идеяны ұйымдастыру қабілетін бақылауға болады.

10. Этнография – табиғат құбылысын зерттейтін ғылым.

Иә Жәк

11. Сақтар – Қазақстан мен Орта Азияның ежелгі тұрғындары.

Иә Жәк

12. Ғұндар алғашқыда Монғолияда тұрған.

Иә Жәк

13. Сақтардың мұрагерлері үйсіндер.

Иә Жәк

14. Сарматтар Қазақстанның батысында өмір сүрген.

Иә Жәк

15. Аттила (Еділ) ғұндардың басшысы болды.

Иә Жәк

16. «Алтын киімді адам» Алматы облысынан табылды.

Иә Жәк

Біздің пікірімізше, тапсырмаларды тест түрінде мынадай сипатта ұсынуға болады:

а) құрылымдық-логикалық схеманы аяқтау;
ә) берілген схемаға жетіспейтін буынды толтыру және жазу;

б) берілген сөздер қатарынан схемаға тиісті сөздерді таңдау;

в) схемалар қатарынан берілген тақырыпқа сәйкес келетін схеманы таңдау.

6-тарау. ЖҰМЫС ДӘПТЕРІ

6.1. Жұмыс дәптері – оқулық әдебиетінің жаңа жанры

Оқытудың жаңа нысандары мен әдістемелерін іздестіру, тарихи білім беру құралдары мен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту бүгінде педагогика ғылымының алдында тұрған аса маңызды проблема. ХХ ғасырдың 90-жылдарында жұмыс дәптері қалыптаса бастады /38/. Жұмыс дәптерлері тарихтың нақты оқулығына қосымша (толықтыру) ретінде, сондай-ақ курс бойынша құрал ретінде де пайдаланылады /39/. Дәптердің құрылымы оқулыққа ұқсас, параграфтарға бөлінген, бақылау тапсырмалары реттілікпен әзірленген.

Жұмыс дәптері – әр түрлі тапсырмалар, жаттығулар, сұрақтар, есептер, контурлы карталар, кестелер т.б., сондай-ақ оларды орындау жөніндегі нұсқаулар мен теорияға арналған сілтемелер баяндалған кітапша. Жұмыс дәптері өзінің маңыздылығына қарай оқулықпен есептер жинағының ортасындағы оқу құралы десек те болады. Ол дайын ақпаратты беруге және оқи білуді қалыптастыруға арналған. Тапсырманы жазбаша орындау үшін арнайы орын қалдырылған.

Жұмыс дәптерінің *үш түрін* айтуға болады:

1. *Жаттығуға арналған дәптер* немесе оны дербес жұмысқа арналған дәптер деп те атайды.

Тарихты оқыту әдістемесінде жұмыс дәптерін жылдарды есептеуге, атауларды, терминдер мен ұғымдарды, даталарды пайдалануға, картографиялық материалдарға, сондай-ақ мәтіндерге арналған тапсырмалар деп те атайды. Бірінші түрдегі жұмыс дәптерлері осы талаптарға сәйкес тапсырмаларды қамтиды. Тапсырмаларды орындау үшін оқушылар материалды меңгеруі, оны жаңғырта білуі тиіс.

2. Жұмыс дәптерлерінің екінші түрі *графикалық модельдеу принциптеріне* негізделген. Олардың негізін сурет-таңбалар бар танымдық тапсырмалар құрайды. Танымдық тапсырмалар деп танымдық процестерді – ойлауды, қиялдауды, сөзді, жадты, зейінді т.б. жандандыруды талап ететін нақты оқу шарттарын айтады.

Ғалымдар мен әдіскерлер бейнелі /30/, логикалық немесе мағыналы /29, 34/, бағалау /31/, танымдық тапсырмалар деп бөледі. Кейде танымдық тапсырмалар шығармашылық тапсырмалармен теңестіріледі /40, 41, 42/.

Екінші түрдегі жұмыс дәптерлерінде танымдық тапсырмалар графикалық модельдеу процесіндегі сурет, макет, заттар негізінде құрылады.

3. Үшінші түрдегі жұмыс дәптерлері дегеніміз – *дәптер-хрестоматиялар*. Оларда деректердің мәтіндерінен, ғылыми-көпшілік және көркем әдебиеттен үзінділер келтірілген. Бұл түрдегі дәптерлермен жұмыс істеу үшін біршама оқыту уақыты кетеді. Оларды үй тапсырмаларын орындау кезінде пайдаланған жөн.

Пәннің мазмұнын терең ашуды көздей отырып, біз жұмыс дәптері арқылы «Ежелгі Қазақстан тарихы» пәнін жаңа ғылыми мәліметтермен толықтыруды ойладық. Оқу құралдарында дидактикалық материалдар – тарихи құжаттар, археологиялық ескерткіштердің иллюстрациялары, картографиялық материалдар кеңінен берілген. Оқушыларға тарихшы-ғалымдардың балама пікірлері, қазіргі реконструкциялар, ғылыми еңбектерден үзінділер, схемалар мен кестелер ұсынылады. Бұл – мұғалімге тапсырмалармен жұмыс істеуді, оқушылардың білімдерін бағалауды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Оқушыларға тапсырмаларды орындау, өзін-өзі тексеру және білім мазмұнын терең меңгеруі үшін дербес өзіндік жұмыстар ұсынылуы керек.

Тапсырмаларды орындау оқушыларға тиянақты білім алуға көмектеседі, әр түрлі көзқарастарды қабылдауға, оларды құрметтеуге, басқаша ойлауға, пікірлердің өртүрлілігіне төзімділік танытуға, бағалау мен қорытынды жасауға үйретеді.

Дәптерде білімдерді үлгі бойынша, сондай-ақ шығармашылық сипатта да қайта жаңғыртуға арналған тапсырмалар мен жаттығулар жеткілікті, ал бұлар күрделі ойлау операцияларын – талдауды, дәлелдеуді, өздігінен ой қорытуды талап етеді. Мұғалім ұғымдар мен тарихи терминдер жазылған бірнеше жұмыс нұсқаларын ұсынуы мүмкін:

– терминдерді (оның мазмұнын) түсіндірумен сөйкестендіру;

– сөйлемдегі бос орындарды толтыру;

- кестені толтыру;
- контурлы картамен жұмыс істеу;
- әңгіме немесе шығарма жазу;
- карта-схемалармен және иллюстрациялармен жұмыс істеу;
- хронологиялық есептерді шығару;
- сөйлеуді және бейнелі ойлауды жетілдіруге арналған тапсырмалар;
- пікірсайыс проблемаларымен, даулы мәселелермен, өз жорамалдарымен, ұстанымдарын табумен және негіздеумен, оқиғаларды бағалаумен, тарихи тұлғаның рөлімен, қоғамда болған процестермен байланысты тапсырмалар;
- тест тапсырмалары;
- әлемдік мәдениет барлық халықтардың күш-жігерімен жасалды деген қорытындыны игеруге бағдарланған тапсырмалар.

Жұмыс дәптері кеңістікті дербес зерттеуге жол ашық деп таниды. Егер мұғалім нақты мақсат қойса, мысалы, «Ауызша және жазбаша сөзді дамыту» десе, онда ол таңдаған жаттығулар интеграциялық сипатта болуы тиіс (әңгіме құрастыру, шығарма жазу). Оқылатын кезеңнің куәгері, зерттеушісі, кейіпкері ретінде оқушыны қойып, тапсырма беру қажет. Мұғалім оқушының тапсырмаларды орындауын қадағалауы және онша «күрделі» емес тапсырманы ұсынуға тиіс. Қиындық деңгейі оқушының білім деңгейіне сәйкес келуі және сонымен бірге оның біліктілігін дамытуға жәрдемдесуі тиіс.

Тарихты құжаттар, археологиялық олжалар, антрополог-ғалымдардың қайта қалпына келтірулері арқылы зерттеуге баса назар аударудың артықшылығы басым. Мұндай көзқарас оқушыға зерттеушінің жолынан өтуге, тарихи оқиғалардың себептеріне ойлана қарауға, ертедегі тарихи дәуірге көз жүгіртуге, тарихты өз бетінше тануға, сөйтіп оқуды қызғылықты әрі көрнекті етуге мүмкіндік береді.

6.2. Оқыту әдістемесі

Жұмыс дәптері оқулыққа сәйкес жасалып, тарихтың мазмұнын толықтырып, ұлғайтады. Әдістемелік дәптер оқушылардың белгілі бір құбылысқа, оқиғаларға,

фактілерге өздерінің қатынасын білдіруге болатындай етіп құрастырылған. Сөйтіп оқушылар жұмыс дәптерлерінің көмегімен оқулық материалымен әр түрлі жұмыс нысандарын жүргізуге мүмкіндік алады.

Оқулық материалын іріктеу мен ұсыну негізінде ғылыми, ұғымдылық, күнделікті өмірмен теориялық байланыс принциптері жатыр. Құралда мектеп бағдарламасының әр тақырыбы бойынша материалдар мен құжаттар жүйелі таңдаудан өткізіліп берілген. Деректерден үзінділер келтіріп, тақырыптық принцип бойынша жүйеге түсірілген және олар Ежелгі Қазақстандағы адам мен қоғамның өмірі туралы толық мағлұмат алуға мүмкіндік береді. Сөйтіп оқушылар тарихи құжаттарды өз бетінше талдауды, солар бойынша қорытындылар жасауды, өз көзқарасын білдіруді үйренеді.

Құралда ұсынылған құжаттармен жұмыс істеудің нұсқалары әр түрлі:

- тарихи мәтіннен үзінді оқып, мәтінге қалдырылған сөздерді жазу;
- мәтіндегі қателерді табу;
- тарихи құжаттардағы мәліметтерді оқулық мәтінімен салыстыру;
- құжатқа сұрақтар құрастыру;
- мәтінді оқып, оқулық материалымен салыстыру;
- мәтін авторына өз көзқарасын білдіру;
- тарихшының шығармаларының біріндегі жағдайды және жұмыс процесін жаңғыртатын әңгіме жазу;
- әр түрлі тарихшылардың бір проблема жөніндегі пікірлерін салыстыру.

Ұсынылған құралдағы тарихтың мазмұнын баяндау нысандарын көрсетейік:

1. Тарихи құжаттар. Ертедегі грек және Византия авторлары Геродот, Страбон, Аммиан Марцеллин, Иордан, Приисктердің сирек кездесетін құжаттары, Сыма Цяньнің қытай тіліндегі шығармаларынан (Н.Я. Бичурин аударған), парсы деректерінен үзінділер ұсынылады.

2. Заттық ескерткіштер. Зерттелген кезеңге қатысты археологиялық экспедициялардың материалдары.

3. Қазіргі тарихшы-ғалымдардың ғылыми еңбектерінен үзінділер.

4. Тарихи процесс Орталық Азия мен Еуропадағы оқиғалармен тығыз бірлікте қарастырылған.

5. Оқушыларға материалдарды, ғалымдардың белгілі бір фактілер, құбылыстар мен оқиғалар жөніндегі пікірлерін талқылау ұсынылады.

6. Картографиялық материалдар – карталар, схемалар, контурлы карталар дербес жұмыстар үшін; қазіргі Қазақстанның өкімшілік-аумақтық карталары – оқушылардың кеңістік туралы түсініктерін қалыптастыратын сұрақтармен және тапсырмалармен қоса ұсынылады.

7. Жаңа мазмұндағы деректер, ерте кездегі археологиялық олжалардың фотосуреттері, қазіргі заманғы суретшілердің Қазақстанның ертедегі тұрғындарының тіршілігін бейнелейтін суреттері ұсынылады.

Жұмыс дәптерінде оқушылардың кеңістік туралы түсініктерін дамыту, картографиялық икемділігін қалыптастыру үшін (аңыз карталарын жасау, шартты белгілерді пайдалану) *карта-схемалар* мен контурлы карталар енгізілуі тиіс. Оқушыларға картамен жұмыс істейтін шығармашылық тапсырмалар ұсынылады:

– географиялық нысандар көрсетілген Қазақстан картасы;

– ертедегі тайпалар мен тайпалар одақтарының орналасуы көрсетілген Қазақстанның картасы;

– еліміздің зерттелетін аумағы мен аймақтары көрсетілген Қазақстан Республикасының өкімшілік-аумақтық картасы;

– Халықтардың ұлы қоныс аудару бағыттары, Ұлы Жібек жолы көрсетілген карта-схемалар;

– ертедегі мемлекеттер орналасқан жерлер көрсетілген карталар.

Карталарда сұрақтар мен тапсырмалар қоса берілген. Картографиялық материалдар үнемі тарихи құжаттармен бірге жүреді.

Тарихи есептер. Оқушыларға тарихтағы жыл санауды білу үшін не істеу керек деген қағидаларды тұжырымдауға арналған есептер ұсынылады. Барлық тапсырмалар нақты зерттелетін материалмен байланысты. Уақыт түсініктерін қалыптастыру үшін графикалық үлгілерді, дәуірлерді, маңызды оқиғалар мен даталарды бейнелейтін суреттерді, хронологиялық реттерді, кешендерді құрауға арналған тапсырмаларды (дата-оқиға, дата-ескерткіш, дата-тұлға) пайдалануға болады. Оқушыларды ынталандыратын, қызықтыратын

кестелерді, схемаларды, иерархиялық қатарларды пайдалану керек.

Тарихты оқыған кезде 6-сыныпта ең басты дағдылар фактілер мен процестерді түсіндіру, салыстыру және сипаттау, олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды орнату шеберлігі болып табылады. Бұл икемділіктің негізінде оқулық мәтінде басты нәрселерді нақты көрсете білу қажет. Осыдан келіп әзірлеген құралдардан *логикалық* және мағыналы тапсырмаларды игерген дұрыс.

Оларда сұрақтар мен тапсырмалардан басқа кейде оқулықты толықтыратын әрі оқушыларға пәнді түсінуге мүмкіндік беретін нақты ғылыми ақпарат кездеседі. Белгілі бір логикалық және мазмұндық бағыты бар дидактикалық материалдар да енгізілген. Сонымен бірге тарихи процесті қарастырып, Орталық Азия мен Еуропадағы оқиғаларды байланыстырамыз.

Үлестіру материалы

Б.з.б. 519 жылы Кир қайтыс болғаннан он бір жыл өткен соң, мұндай оқиға Шығыста тағы қайталанды – бұл жолы сақ-тиграхаудаларға қарсы жорықты Дарий бастады.

Дарий патша айтты: «Мен әскеріммен бірге теңіздің ар жағындағы, шошақ қалпақ киетін сақтар еліне бардым. Сақтарды қатты талқандадым, бір бөлігін тұтқындадым, басқа бөлігін қол-аяғын байлап, менің алдыма әкелді, олардың Скунха дегенін де ұстап, маған алып келді. Онда мен көп нәрсе тындырдым, өз әмірімді жүргіздім. Сөйтіп елді өзіме қараттым».

Жұмыс дәптері оқушылардың сөздік қорын дамытуы тиіс. Сондықтан «Жаңа сөздерді жазыңдар», «Анықтама беріңдер» деген рубрикамен арнаулы тапсырмалар беріледі де, оқулықпен және сөздікпен жаңа терминдер мен ұғымдар бойынша дербес жұмыс жүргізіледі.

Вербальды емес (ауызша емес) салаларды дамыту, иллюстрациялық материалды (сипаттау, құрастыру) неғұрлым мұқият ұсыну және бейімдеу, тапсырмалар ауқымын көркемдік сипаттағы шығармашылық жұмыс деңгейіне дейін ұлғайту («... суретін салыңдар» рубрикасы) мүмкіндігін жасау қажет.

Біз параграфтың бірлік құрылымын негізге ала отырып, оқулықты күшейтіп, оны «көрініс таппаған» материалдармен толықтырамыз.

Мұғалімге арналған материал

«Грек-македон басқыншыларына қарсы күресті Соғдыдан шыққан сақ Спитамен басқарды. Ол үш жылға жуық Македония әскерімен партизандық соғыс жүргізді. Александр Македонский Сырдариядан сал арқылы өтіп, сақтарға шабуыл жасады. Алайда бұл шабуыл өз әскерінің көзін құрта жаздады. Ми қайнатқан ыстық, жолсыздық, сақтардың үздіксіз шапқыны және «қолайсыз» тактикасы ізге түсуден бас тартуға мәжбүр етті. Далалықтар грек гарнизоны орналасқан Мараканды (Самарқан) қоршауға алды. Македонский көмекке әскер жіберді. Сол кезде Спитамен өтірік кейін шегінген болды. Сонда гректер «қорыққан» көшпелілердің ізіне түсіп, қуа бастады, Спитамен әскерін кері бұрып, шабуылға көшті. Александрдың қасына ерген тарихшы Аррианның хабарлауынша, гректер «өзендегі (бәлкім Заравшан) шағын аралға қарай қашты. Мұнда скифтер мен Спитаменнің салт аттылары оларды қоршап алып, қырып салды». Сырдарияның арғы бетінде тұрған көшпелі тайпаларды басқыншылар бағындыра алмады, сөйтіп олар өз тәуелсіздігін сақтап қалды».

Жұмыс дәптерінде біз көрнекіліктің екі түрін – заттық көрнекілікті – картиналар мен суреттерді және схемалық көрнекілікті пайдаланамыз. Көрнекіліктің әрбір түрі өзінің психологиялық-дидактикалық міндеттерін орындап шығады. Тарихи сөздік қорды байыту, оқушылардың тарихи процесс туралы түсініктерін кеңейту үшін бай иллюстрациялы материалды пайдалану қажет. Жалпы сөйлеу дағдыларын дамыту және зерттеудің мәнін талдау үшін тірек, таңбалық-рәміздік және құрылымдық-логикалық схемалар қажет.

Құралда оқулық материалын бекітуге, оны түсінуге, оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға арналған көптеген тапсырмалар бар. Олар әр түрлі және күрделілік деңгейі бойынша – білімдерді үлгі бойынша, шығармашылықпен пайдалануға арналған тапсырмалар, анализ, синтез, өзіндік қорытындылар мен ұсыныстарды талап ететін күрделі ойлау дағдылары болып бөлінеді.

Тек білімді ғана емес, икемділікті де талап ететін тапсырмалар бар, мысалы, тұрмыстық заттардың, қару-жарақтың т.б. суретін салу. Мұндай тапсырмалар қиялдауды дамытады. Оқушылар куәгердің рөліне еніп, қоныс-

тану жоспарын, тұрмыстық заттарды, баспана салу, қазбалардың материалдары бойынша жауынгердің қару-жарағын сипаттау, сақтардың ауылында қонақта болған баланың немесе кішкентай қыздың атынан әңгіме құрастыру үшін өзін оқиғаның дәл ортасында сезінуі тиіс.

Кейде жұмысты жеңілдету үшін ұсынылған сұрақтарға жауап берілуі қажет болады, қыстырма сұрақтар, ұсыныстар, иллюстрациялар беріледі.

Біз бағдарламада көзделген ұғымдармен және тарихи терминдермен жұмыс істеудің мына нұсқаларын ұсынамыз:

– жаңа сөздерді жазып алып, олардың мағынасын түсіндіру;

– анықтама беру;

– сөйлемде қалып қойған сөздерді толтыру;

– қажетті сөздерді қою;

– қалдырылған әріпті жазу;

– мәтіндегі қатені табу.

Сонымен бірге шығармашылық сипаттағы тапсырмалар да бар:

– картина бойынша ауызша әңгіме құрастыру;

– қарапайым қауымдастардың өмірі туралы әңгіме жазу (қалауы бойынша);

– ардагер-жауынгер атынан тарихи әңгіме құрастыру;

– бітпеген шығарманы аяқтау;

– ат қойып, оқулықтағы иллюстрация мен мәтінге сүйеніп, әңгімені жазбаша аяқтау.

Құралда оқушылардың топтық жұмыс істеуіне ұсынылған тапсырмалар, даулы мәселелерді шешуге, өз жорамалын немесе ұстанымын, оқиғаны немесе процесті, тарихи тұлғаны анықтау мен негіздеуге бағытталған пікірсайыстар мен айтыстар ұсынылған.

Мұндай тапсырмалар мәселені шешудің әр түрлі нұсқаларын, кейде тіпті мұғалімнің пікіріне және оқулықтағы қорытындыларға қайшы келетін түрлі тұжырымдарды анықтауы мүмкін. Алайда бізге маңыздысы сол, мұндай тапсырмалардың болғаны дұрыс, өйткені өз пікіріңді қорғаған кезде оқушылардың дәлелдеу, сендіру, басқаның пікірімен санасу деген сияқты икемділігі де дамиды, сөйтіп өз пікіріңді, біліміңді қорғау барысында тәжірибе жинақталады әрі өз сеніміңді нығайтады. Мұндай көзқарас әр түрлі көзқарастарды қабылдауға,

оларды құрметтеуге, басқалардың пікіріне, бағалауына, қорытындысына төзімділікпен қарауға үйретеді.

Оқушының еңбегін бағалаған кезде оқушы мен сыныптың жеке ерекшеліктерін ескеру қажет.

Тапсырмалардың басым бөлігін мұғалім тапсырманың қайда – сыныпта әлде үйде орындалуы, жұмыс сипаты мен күрделілігі қандай, оқушының мүмкіндігі қандай деген сияқты нақты жағдайға байланысты бағалауы мүмкін. Сурет салғаны үшін, қарапайым тапсырма үшін, мысалы, жаңа сөздерді көшіріп жазғаны үшін баға қоюдың қажеті жоқ.

Дәптермен жұмыс істегені үшін барлық параграф бойынша дәстүрлі бес балдық жүйемен баға қоюға болады.

Басқа нұсқа: мұғалім балл және ұпай жүйесі бойынша жұмыс істейді. Ол әрбір орындалған тапсырма үшін балл беріп, кейін оның қосындысын шығарады.

Оқу жылының соңында дәптер байқауын немесе тарих бойынша ең таңдаулы дәптердің конкурсын ұйымдастыруға болады.

Бақылаудың көрсетуінше, түсініктер мен ұғымдарды қалыптастыруға бағытталған проблемалық-танымдық есептер сабағының жолға қойылуы, оны әрбір оқушының шешуін талап етеді, сондықтан сабаққа он минуттық жазбаша жұмыстарды, сурет салуды т.б. енгізген дұрыс. Мұндай көзқарас кері байланысты қамтамасыз етіп, сабақ барысында әрбір оқушының материалды игеруіне бақылау орнатуға мүмкіндік береді. Ең маңыздыларды сабақта жазбаша түрде жеткізу, картинаны сипаттайтын сурет салу, қалдырылған сөздерді толықтыру орын алған түсініктердің дұрыстығын білдіруге мүмкіндік береді.

Жұмыстарды тексеру немесе суреттерді қарау көп уақыт алмайды, өйткені олар онша көп емес. Практиканың көрсетуінше, шұғыл ауызша бекіту сұрағы кезінде барлық оқушыларды қамти алмайсың. Жазбаша жұмыс оқушылардың зейінін түгел жұмылдырады. Балалар жазбаша жұмысты қызығып орындайды және баға алуға мүмкіндігі бар. Жұмыс дәптері әрбір оқушыға пікірлесуге мүмкіндік береді, жекелеген оқушының бейімділігі мен қабілеті айқындалады.

7-тарау. ҚҰЖАТТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ

7.1. Тарих сабағында көркем-тарихи мәтіндер мен құжаттарды пайдалану

Тарихты оқытудың мақсаты – оқушылардың қабілеттерін дамыту, өткен оқиғалар мен құбылыстардың мәнін түсінуге мүмкіндік беру, тарихи талдаудың тәсілдерін үйрету, бүгінгі оқиғаларды қарастырғанда және бағалаған кезде алған тарихи білімдерін қолдана білуге үйрету.

Жазушылардың шығарамалары тарих ғылымы үшін құжаттық деректер бола алмайды, бірақ олар дәуір бейнесін, драмалық оқиғаларды, тарихи фактілерді ұсынып, оқушылардың тарихқа қызығушылығын арттырады /43/. Мұндай көзқарастың өз артықшылықтары бар: егер тарихты оқыту барысында фактілерді ғана білу міндетімен қоса адамзат, қоғам тіршілігінен хабардар болу міндеті қойылса, онда жазушылардың шығармалары мұндай жұмыс үшін таптырмас материал болып саналады. Әдеби шығармаларда көптеген елеулі мағлұматтар кездеседі. Онда өмірде болған шынайы оқиғалар бейнеленген. Ертедегі және қазіргі заманғы жазушылардың, тарихшылардың, этнографтардың шығармаларын оқу тарихи процестің мәнін түсінуге және талдауға қосымша мүмкіндік береді. Көркем әдебиет тарихты таныстырудың ең маңызды дереккөзі және олардың түсініктерін, құлықтылық және эстетикалық тәрбиесін байытудың тиімді құралы болып табылады.

Көркем әдебиетті: зерттелетін *дәуірдің әдеби ескерткіштері* және *тарихи беллетристика* деп екіге бөлуге болады. Әдеби ескерткіштерге оқиғаның замандастары жазған, тарих курсына оқылатын туындылар жатады.

Көркем әдебиетті пайдалану адамдардың психикалық құрылымының ерекшеліктерін жаңғырту міндетін жеңілдетеді түседі. Жазушылар жасаған көркем туындылар өткен оқиғаларды тарихи жанрдың әдеби шығармалары түрінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мұғалім көркем туындыны пайдаланып, өткен оқиғаны түсіндіреді, түзетулер мен анықтаулар енгізіп, жекелеген құбылыстарды суреттеу барысында кездескен қателерді, кемшіліктерді табады.

Мұғалім тарихшының жұмысын талдай алады. Мыса-

лы, тарихшы белгілі бір оқиғаны қаншалық шынайы суреттеді, бұл неге байланысты, белгілі бір автордың фактілер мен оқиғаларды баяндағанда әлеуметтік жағдайы, саяси көзқарастары қалай әсер етті, тарихшының еңбегіне не ықпал етті (билік, біреуден қорқу, материалдық қызығушылық, адамның және азаматтың жеке қасиеттері) т.б. мәселелерге пікір айта алады. Тарихты бұрмалау мен өнін айналдыру проблемасын талқылау – тарих мұғалімінің көкейкесті міндеті.

Оқушыларды құжатты салыстыру, құжаттардың жанрын анықтау, тарихи мәтінді көркем шығармадан ажырату, авторлардың көзқарасын салыстыру, құжаттарға талдау жасау, оқу еңбегінің дағдылары мен икемділігін өзірлеуге көмектесу принципті мәселе болып табылады. Сонда ғана оқушылардың танымдық іс-әрекеті дербестікке ие болады, ал білім беріктігімен және саналылығымен ерекшеленеді. Оқушыға зерттеушінің жолын бастан кешіруге, тарихи оқиғалардың себептерін ойластыруға, зерттелетін тарихи дәуірге енуге, оқуды қызықты ету үшін тарихты өзінің талдауына мүмкіндік беру қажет /44; 45/.

Шынайы деректер (хроникалар, көзкөргеннің дәлелдері, шежіре) оқушылардың білімін тексеру мен бекітуде көмек көрсетеді. Жазушылар, ақындар, тарихшылар мен этнографтардың еңбегіне сүйену тарихи оқиғаны сыныпта талқылау үшін қолайлы болып табылады. Ғалымдардың пікірлері, ғылыми еңбектердің үзінділері мұғалімге мәтіндермен жұмыс істеуді ұйымдастыруға, балалардың білімін бағалауға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің мақсатты жұмысы балалардың аналитикалық қабілеттерін дамытуға, өз бетінше ойлай алуына бағдарлануы тиіс. Тарихи құжаттар танымдық қызығушылықты жандандыру мен қуаттау үшін, демек ішкі себептерді ояту үшін жағдай жасайды.

7.2. Оқушылардың тарихи құжаттармен дербес жұмысы

Тарихи құжаттармен дербес жұмыс істеу оқушылардың басты ұғымдары мен білімдерін қалыптастыруға және тарихи ой-өрісін дамытуға жәрдемдесуі тиіс. Сонымен бірге деректермен жұмыс істеу оқушылардың белсенді танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға, оқу және

арнайы икемділігін қалыптастыруға көмектеседі. Зерттеу тәсілі тарих пәніне қызығушылықты өрістетеді.

6-сыныпта тарихты оқыған кезде қалыптасатын басты дағдылар фактілер мен процестерді түсіндіру, салыстыру, сипаттау икемділігі, олардың өзара себеп-салдарлы байланыстарын табу болып саналады. Бұл икемділіктің негізінде зерттелетін оқиғалардан ең бастысын таңдап ала білу процедурасы жатыр. Белсенді тұлғаны қалыптастырудың жолы білімнің белгілі бір көлемін және оқу икемділігін меңгеруге жетелейді.

Оқулық бойынша жаңа білімдерді дербес игеру тәсілдерінен басқа (ең бастысын таңдау, жоспарлар жасау, конспектілеу т.б.) салыстыруды, дәлелдеуді, қорытуды, себеп-салдарлы байланыстарды орнықтыруды үйретудің де маңызы зор. Бұл міндеттерді шешу оқушылардың тарихи құжаттармен және материалдармен дербес жұмыс істеуін көздейді. Деректермен жұмыс істеу құжатты талдай білуге, салыстыруға, ой қорытуға үйретеді.

Сабақта құжат материалымен дербес жұмыс істеудің мынадай нұсқасы болуы мүмкін:

а) мұғалім оқушыларға бағдарламаға сәйкес материалды түсіндіреді, оқушылар түп деректерді пайдаланып, оны қайталайды және бекітеді;

ә) мұғалім тек негізгі материалды түсіндіреді де, оқушылар қиын емес мәселелерді хрестоматияны пайдалану арқылы өз бетінше меңгереді;

б) мұғалім мәтіннің идеясын қысқаша түсіндіріп, оқушыларға құжат материалдарымен өз бетінше жұмыс істеуге нұсқау береді;

в) оқушылар мұғалімнің басшылығымен дербес жұмыс істейді.

Тапсырмаларды орындау әр түрлі көзқарастарды қабылдауды, оларды құрметтеуді, түрлі пікірлерді, бағалау мен қорытындылауды төзімділікпен меңгеруге үйретеді.

Тарихи құжаттарды әр түрлі кезеңдерге қолданып, оларды ұжымдық, сондай-ақ мынадай жеке жұмыс үшін де пайдаланады:

– жаңа материалды оқыту барысында проблемалық жағдаяттар жасау және проблемаларды жолға қою құралдары ретінде;

– сабақта оқылатын фактілерді, ұғымдарды, заңды-

лықтарды игерудің сапасын бекіту мен бақылаудың құралы ретінде;

– келесі сабақта білімдерді тексерудің құралы ретінде. Сұрақ барысында бір материал ұжымдасып жұмыс істеу үшін барлық сыныпқа ұсынылады, ал екінші материал ауызша жауап беру үшін шақырылған оқушыға тапсырма ретінде беріледі, үшіншісі жазбаша жауап беру үшін жекелеген оқушыларға немесе барлық сыныпқа ұсынылады;

– осы мақсат үшін арнайы бөлінген сабақтарда қайталау мен қорыту процесінде алған білімді қолданудың құралы ретінде;

– тарихи құжаттар факультативтік дәрістерде, сыныптан тыс (үйірме) сабақтарда пайдаланылатын тапсырмалар үшін және тарихтан олимпиада өткізу үшін дереккөздері болуы мүмкін.

Тарихи құжаттармен жұмыс істеу жөніндегі тапсырмалардың ішінде проблемалық, шығармашылық, танымдық материалдар да біршама болуы тиіс. Олар білімді игеруге, шығармашылық, интеллектуалдық құрылымдарды дамытуға (баламалы ойлау т.б.), оқушыларды қолда бар және қолайлы, жалпы білім беретін маңызы бар тарихи танымның әдістемелерімен таныстыруға көмектеседі. Оқушыларға тарихи мәтіннің атын қоюға, негізгілерін бөліп көрсетуге, нысан белгілерін тануға және белгілеуге, ұғымды анықтауға, қорытындыны дәлелдеуге, құбылыстардың өзара байланыстарын табуға мүмкіндік беретін тапсырмаларды өзірлеу қажет.

Оқушылардың «өз бетінше оқуын», «өз бетінше білім алуын» тиімді түрде арттыру үшін, оқиғаға, олардың себептері мен маңызына, оқулыққа қарағанда ерекшеленетін, балама түрдегі кейбір тақырыптарға 2-3 құжаттан іріктеп алдық. Мұғалім оқушыларға өздерінің тарихи зерттеуін – датаны, автордың позициясын, оның дәлелдерін анықтауды ұсынуы мүмкін.

Әр түрлі «жаднамаларды» ұсынып, солардың негізінде оқушылардың талдау жасауы маңызды.

Тарихи тұлғаның қызметін бағалайтын «жаднама»:

1. Кімнің мүддесін қорғады? Мұндай мүдделердің мәні неде?

2. Қандай жеке қасиеттері болған? Сендер оның мінезінде нені бағалайсыңдар, нені қолдамайсыңдар?

3. Көздеген мақсатын орындау үшін қандай әдістер қолданған?

4. Жалпы қоғам үшін қызметінің нәтижесі қандай? Ол нені жүзеге асыра алды?

5. Тұлғаның қызметін жалпы бағалау: ол кімге пайдалы, кімге қолайлы болды; қызметі елдің дамуына көмектесті ме? Өз көзқарастарыңды білдіріндер: тұлғаның қандай қылығы сендерді таңғалдырды?

Мынадай құжаттармен және көркем мәтінмен жұмыс істеу пайдалы:

1. Шығармашылық, зерттеу тапсырмалары.

2. Бірлесіп жұмыс істеу үшін, мысалы, топта проблеманы талқылау үшін жаттығулар тапсырмасын ұсыну.

3. Белгілі бір тақырыпты: көркемдік, тарихи-құжаттық, публицистикалық, мемуарлық, ғылыми-аналитикалық тақырыптарды ашудың әр түрлі нұсқаларын ұсыну.

4. Талқылауға арналған мәселелерді алдын ала дайындау.

7.3. Құжаттық материалдармен жұмыс істеуге қойылатын талаптар

Практикаға сүйенсек, тарихи құжаттармен жұмыс істеген кезде тапсырмаларды тұжырымдау мен түсіндіру, оқушылардың жұмысын бақылау, жұмысты түзету, нәтижелерді тексеру мен талдау маңызды болып табылады.

Тарихи құжаттар оқушылардың пәнге деген белсенділігін арттырады, жалпы білім беретін тапсырмаларды шешуге жәрдемдеседі, әр түрлі көзқарастар мен пікірлерді, тұжырымдар мен қорытындыларды төзімділікпен қабылдауға үйретеді, оқытуда көңілді жағдай жасауға мүмкіндік береді, оқушылардың табиғи қызығушылығын арттырады. Тарихи құжаттардан және көркем шығармалардан берілген тапсырмаларды орындау оқушылардың практикалық икемділігі мен дағдыларын қалыптастыруға, тарихи материалды игеруге ықпал етеді.

Құжатты, оған берілген тапсырмаларды таңдау негізгі ұғымдар мен заңдылықтарды қалыптастырумен байланысты болуы тиіс. Барлық құжаттарға тапсырмалар құрастырған жөн. Тапсырманы орындау барысында

оқушылар әр түрлі логикалық іс-шаралар жасауы қажет. Оларда мыналар қалыптасуы тиіс:

– тарихи фактілерді уақыт пен кеңістікке бейімдеу, атап айтқанда, оқиға даталарын тарихи құбылыстар мен процестерге байланыстыруды білу;

– қоғамдық дамудың ұғымдары мен заңдарына сүйеніп отырып, тарихи материалды талдау мен қорытудың, себеп-салдарлы және заңды байланыстардың, құбылыстар мен оқиғалардың мәнін түсіне білу;

– біртекті тарихи фактілерді салыстырып, олардан дамудың әр түрлі кезеңдеріндегі өзгерістерді таба білу;

– дәлелдер мен қорытындыларды тұжырымдау мен негіздеу, логикалық жағынан дұрыс құру;

– тарихи және археологиялық мәліметтерді талдау, оларды өзара байланыстыру, салыстыру;

– құжаттарды жіктеу және олардан қорытынды шығара білу.

Тарих мұғалімінің міндеті – адам мен қоғамның уақыт пен кеңістікте қалай өзгерегінін оқуға үйрету. Құжаттармен жұмыс істеу нұсқалары әр түрлі болуы мүмкін:

– тарихи құжаттан немесе көркем шығармадан үзінділерді жаңа материалды түсіндірген кезде мұғалімнің әңгімесіне енгізу;

– тарихи құжаттың мәліметтерін оқулық мәтінімен салыстыру;

– құжатқа сұрақтар құрастыру;

– мәтінді оқып, оқулық материалдарымен салыстыру;

– мәтін авторына өз көзқарасын білдіру;

– тарихшының шығармасымен жұмыс істеу және әңгіме құрастыру;

– әр түрлі тарихшылардың бір проблема жөніндегі хабарларын салыстыру;

– мұғалімнің қорытындыларын растау үшін шағын үзінділерді оқып, талдау;

– құжатты ұжымдасып оқу негізінде (шағын топтарда жұмыс істеу) зерттелетін мәселе бойынша қорытынды шығару.

Сыныпта тарихи құжатпен жұмыс істеудің ұсынылған нұсқаларының кейбіреуін қарастырып көрейік. Мысалға Страбонның «Географиясын» алайық.

Мұғалім тарихи құжаттың авторы туралы әңгімелеп

беруі тиіс. «Страбон – ертедегі грек тарихшысы әрі географы, шамамен, б.з.б. 64 жылы – б.з.-дың 24 жылы аралығында өмір сүрген. Страбонды «География атасы» деп атаған. Оның кітабында Закавказье мен Орта Азиядағы ежелгі халықтар мен тайпалар туралы көптеген мәліметтер келтірілген». Бұдан кейін мұғалім антикалық ғалымның еңбегінен үзінділер оқып беруді және қойылған сұрақтарға жауап беруді ұсынуы мүмкін.

Тарихи құжатты оқушылардың білімін тексеру үшін дидактикалық карточка ретінде пайдалануға болады.

Үлестіру материалы

«Қытай тарихшысы Сыма Цяньнің «Тарихи жазбалар» деген еңбегінен үзінділер оқындар. Мәтінде қалдырылған сөздерді толықтырыңдар (тайпалармен, жауынгерлері, жайылымға, салқын, ғұндарға, көшіп)».

Үйсіндер бір жайылымынан екінші _____ көшіп жүреді. Бұл жағынан олар _____ ұқсас. Олардың ондаған мың шыныққан _____ бар. Алғашқыда олар ғұндарға бағынған. Кейін басқа көшпелі _____ бірігіп, оларға бағынбай қойған. Халқының саны 630 мың адам. Киіз үйлері 120 мың, әскерлері 180 800. Олардың жері үлкен, жазы _____, жайылымдары бай, жанбырлы күндері көп болады. Олар жайылым іздеп, үнемі _____ жүреді.

7.4. Құжаттарды талдау

Жазба деректерден мәліметтер келтірмес бұрын олардың авторлары туралы әңгімелеп беру керек. Мысалы, мұғалім А. Марцеллиннің Рим офицері екенін, 330–400 жылдары өмір сүргенін айтады. Парсыларға қарсы соғысқа қатысқан. Тарихшы «Әрекет» («Деяния») туындысының (31 кітап) авторы ретінде белгілі. Оның кітаптарында Оңтүстік-шығыс Еуропа тайпалары туралы келтірген мағлұматтары біз үшін аса құнды екенін атап айту керек. Өз елінің дұшпандары туралы жазған жауынгер-офицер біз сияқты өз пікірін ашық айтқанын да ескерген жөн.

Мұғалім мысал келтіре отырып, пікір субъективизмі дегеннің не екенін балаларға түсіндіруі қажет. А. Мар-

целлиннің ғұндарды суреттеп жазғанымен таныстыру үшін, төмендегі мәтінді көбейтіп, оқушыларға таратқан дұрыс.

Үлестіру материалы

А. Марцеллин ғұндар туралы

“Ғұндар әбден шыныққан, сондықтан олар отты да, адам ішіп үйренген дәмді тағамды да қажетсінбейді. Олар еш уақытта ешқандай баспанаға тығылмайды.

Олардан тым болмаса қамыспен жабылған күрке де таба алмадық. Олар тау-таста, орманда көшіп жүреді, олар бесіктен бастап суыққа да, аштыққа да, шөлге де үйренген...

Ешқандай қалыпқа салып тігілмеген аяқ киімдері еркін жүруге кедергі келтіреді. Сондықтан олар жаяу соғысқа жарамайды, оның есесіне олар атпен бірге өскен сияқты, өте төзімді, түрлері өте сүйкімсіз, атқа отырып алып, өздерінің үйреншікті кәсібін атқара береді. Күндіз-түні аттан түспейді, алып-сатарлықпен шұғылданады, аттың үстінде тамақ жейді, ұйықтайды, қатты ұйықтайтыны сондай, түс көріп жатқандай әсер береді. Маңызды мәселе жөнінде ақылдасқылары келсе, кенесті ат үстінде отырып өткізеді. Олар өздеріне төніп тұрған патшаның қатал өкімін білмейді, егер өздерінің ақсақалдарының біреуі бастаса, жолында кездескеннің бәрін жайпап өтеді...

Олардың ешқайсысы жер жыртпайды, соқаның не екенін білмейді».

Материалмен танысқаннан кейін, мұғалім құжаттарды талқылау үшін сұрақтар ұсынады және сұрақтар бойынша материалды жұптасып, мысалы, парталас көршісімен талқылауға тапсырма беруі мүмкін.

Мұғалімге көмек ретінде

Құжатты талдауға арналған жаднама

Құжаттың авторы кім? Құжатты әзірлеуге автордан басқа кімдер қатысты? Бұл адамдар туралы не білесіңдер?

Құжаттармен жұмыс істеу. Пікірсайыс материалдарына енгізілген әр түрлі авторлардың зерттелген проблемалары жөніндегі көзқарастарын ұсыну аса маңызды болып саналады.

Тапсырма. Ежелгі грек ғалымдары Геродот пен Страбонның деректерін оқулық материалдарымен салыстырыңдар.

«Танаис өзенінің (қазіргі Дон) арғы жағы скифтерге қарамайтын өлке, бірақ ондағы жер иелері савроматтар болып табылады. Савроматтар Меотида көлінің ойпатынан бастап солтүстікке қарай он бес күн бой жол жүретін жер телімін алып жатыр». Геродот.

«Таулы елді керісінше қарапайым халық пен жауынгерлер иеленген, олар көршілері әрі туыстары болып есептелетін скифтер мен сарматтардың әдет-ғұрпы бойынша тіршілік етеді; алайда олар да егіншілікпен шұғылданады. Қандай да бір мазасыз жағдай бола қалса, олар өз іштерінен де, скифтер мен сарматтардан да он мыңдаған әскер шығара алады». Страбон.

Оқушылардың құжаттық материалмен жұмыс істей білуі қуанарлық іс. Материалдар тақырыптары бойынша әр түрлі болуы ықтимал. Сұрақтар тізбегі – *кім, қашан, қайда, не, неге және қалай* барлық баспа материалдары үшін ортақ болады. Бірақ қалай жұмыс істеу керектігін және оны қалай пайдалану қажеттігін анықтайды.

7.5. Оқулық материалдары мен даулы мәселелер

Әр түрлі материалдарды пайдалану даулы мәселелердің тууына түрткі болады. Даулы мәселелердің оқушылардың білімін дамыту үшін зор ағартушылық мәні бар. Оларды қолдану күрделі тіршілік жағдаяттарын зерттеуде аналитикалық дағдыларды және ақпаратты тануды, оны бағалауды қалыптастырады. Мәселелерді талқылау маңызды мәселелерді қарастырғанда ұтымды әдістемелерді қолданудың әдісі мен қажеттілігін де дамытады, солар бойынша шешімдер қабылдауға үйретеді.

Даулы мәселе дегеніміз не? Мәселені шешуге қатысты қайшылықтар туындаған кезден бастап оны даулы деп есептеуге болады. Сыныпта даулы мәселені шешу мәтінінің нұсқасын ұсынамыз.

Мұғалім әр түрлі көзқарастардың бәрін түсіндіруге талпынбауы тиіс. Талқылау оқушыларға қанағаттанарлық құндылықтарды айыра білуге көмектеседі. Талқыланатын материалды іріктеген кезде мынадай өлшемдерді ескеруді естен шығармаған абзал:

– мәселелер немесе материалдар оқушылардың жас деңгейіне қаншалықты сәйкес келеді?

– олар оқушыларды қызықтыра ма?

– олар оқушылардың өзіндік ойлау деңгейіне сәйкес келе ме?

– оқулық материалымен, ақпаратпен қамтамасыз етілген бе?

– әлеуметтік маңызы бар ма?

Үлестіру материалы

Теріс түсінік

Соңғы уақытта ерте кездегі тіршілік туралы адамдардың түсінігі біршама өзгерді. Көптеген түсініктер жөнінде дауласуға болады. Мысалы, біздің ата-бабаларымыз үңгірде тұрды ма? Ертедегі адамдар киімді білмеді дегенмен келісуге болмайды. Олар аш болған емес, тамақты жеткілікті ішіп-жеді. Әрине, өздерін тағаммен қамтамасыз ету үшін олар көп еңбек етті, бірақ олардың демалуға да уақыты болды. Адамдар өте ақылды болған. Олардың ашқан көптеген жаңалықтары бізге де пайдалы. Олар көркем өнерге өте қабілетті болған.

Адамдар өмірдің мағынасын түсінуге ұмтылған, бәлкім, олар тіршілік өлгеннен кейін де жалғаса береді деп болжаған болар.

Мұғалім шәкірттерді, олардың мүмкіндігін жақсы білуі тиіс және өзінің өмірге көзқарасы оқушылардың көзқарасын қалыптастыруға да белгілі бір дәрежеде әсер ететінін ескергені жөн. Сабақты дайындау барысында өз пікірін оқушыларға міндеттемеу керек.

Мұғалімнің міндеттері:

1. Талқыланатын тақырыпты таңдау немесе оқушылардың тақырыптарын бағыттап отыру.

2. Оқулық материалын дұрыс іріктеу.

3. Сабақтан тыс сынып жұмысына тақырып бойынша қосымша ынталандыру.

4. Материалды, оның мәнін түсіндіру. Онда жетіспейтін дәлелдер мен фактілердің құрылымын көрсету.

5. Өр түрлі баламаларды анықтау мен бағалау үшін материалмен қамтамасыз ету.

6. Өр түрлі көзқарасты талқылауды ұйымдастыру керек.

8-тарау. ТӘРБИЕ МІНДЕТТЕРІН ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ АРҚЫЛЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Нақты педагогикалық процеске көптеген факторлар әсер етеді: оқытушы мен оқушының жеке қасиеттері, оқушылардың даярлық деңгейі, мектеп ұжымының өзара қарым-қатынасы, жалпы білім беру деңгейі. Мұғалімнің міндеті оқушылардың негізгі ұғымдарды игеруіне мүмкіндік беретін тәсілдерді баяндай алуында болып табылады.

Оқыту әдістемесін дәл таңдау мұғалімнің оқушыларға ақпаратты ұсынатынына немесе олардың ақпаратты пайдалануын қамтамасыз етуіне байланысты. Мұғалімнің ақпаратты беруі – дәстүрлі әдіс, өйткені білім хабары бар адамнан (мұғалімнен) бейхабар адамдарға (оқушыларға) ауысады. Оқыту тиімділігін арттырудың қосымша мүмкіндігін қарастырайық.

Бой жазу

Дәрістің тиімділігін және жұмысқа дұрыс өзірлікті арттыру үшін бой жазудың маңызы зор. Бұл зейін аударудың қысқа ойыны, сөзжұмбақ немесе қозғалыс ойыны болуы мүмкін. Бой жазу сабақтың тақырыбымен байланысты болуы міндетті емес, оның басты мақсаты – сыныпты жұмыс істеуге даярлау. Бой жазудың түрін таңдау мұғалім мен оның сыныбының қандай жағдайда болуына байланысты. Бой жазуды өткізу үй-жайдың көлеміне, сыныптағы балалардың санына (сыныптағы ауыр үстелді орындықтармен, парталармен бірге жылжыту қиынға соғады т.б.), өткен сабақтың тақырыбына т.б. тәуелді болады.

Бой жазудың оқылатын тақырыпқа сәйкес келуіне қатысты мысал келтірейік. Ғұндар туралы тақырыпты оқыған кезде «Айтылғанды қалпына келтір» ойынын ұсынуға болады. Мұғалім оқушыларға көптеген сөздерді баған түрінде жазуды ұсынады:

жер
мемлекет
болып
негіз
беру
оны

сондықтан
болмайды

Бұдан кейін айтылғанды қалпына келтіруді тапсырады. Кім бұрын орындаса, сол жеңіске жетеді. Тақырыпқа көшуден бұрын мұғалім: «Жер – мемлекеттің негізі болып табылады, сондықтан оны беруге болмайды» деген сөйлемді сабақтың эпиграфы етіп алатынын айтады.

Плакаттар конкурсы

Балалардың шығармашылық қиялын жандандыру мақсатында пайдаланылады. Идеяларды дер кезінде және кеңістікте жүзеге асыру, проблеманы өз қалауынша көркемдік құралдарымен шешуге ұмтылу және өз пікірін айрықша тәсілмен жеткізу үшін конкурстың пайдасы көп. Мұғалім ең басты нәрсе плакатты әдемі сәндеу ғана емес (балалардың бәрі бірдей суретті жақсы сала бермейді), ең бастысы – тамаша идеяны ұсынып, оны ватман қағазының бетінде бейнелеу екенін ескертіп қойғаны жөн.

Плакаттардың тақырыптары әр түрлі болуы мүмкін, мысалы, «Көшу», «Әскери демократия», «Билік және азаматтар» т.б.

Әрбір топтың 4-5 адамнан құралғаны дұрыс. Мұғалім функцияларды бөліп-жармай, ұжымдасып орындауды ескертеді. Сонда әр оқушы идеяның авторы, әрі суретшісі, әрі қорғаушының рөлін атқарушы болады.

Жұмыс 3 кезеңнен тұрады:

1. Идеяны ойлап табу.
2. Оны жүзеге асыру.
3. Қорғау.

Плакатты қорғауға ұсыну керек. Қорғауға – плакатта сұрақтарға берілген жауаптармен бірге бейнелегенді түсіндіруге 3 минут уақыт беріледі. Ең жақсы плакаттарды (немесе бәрін) көпшіліктің көруі үшін мектептің коридорына іліп қою керек (авторын көрсету міндетті емес).

Көркем әдебиет

Оқушыларды еліміздің өткен тарихымен таныстырудың дереккөздерінің бірі, олардың түсініктерін байытудың, құлықтылық және эстетикалық тәрбие берудің тиімді құралы көркем әдебиет туындылары болып табылады.

Көркем шығарманы пайдаланып, өткен оқиғаны түсіндіру, тарихи оқиғаны талқылауды ұйымдастыру оңайға түседі. Көркем әдебиетті пайдалану адамдардың психикалық құрылымының ерекшеліктерін қалпына келтіру міндетін жеңілдетеді. Мұғалім шығармалардан шайқас пен ұрыстың өткен жерін, ерлік пен тағдырдың айқасын, автордың көңіл күйін және тарихшылардың көзқарастарының сипатталуын таба алады.

Мұғалім тарихшының жұмысын талдау проблемасын шеше алады. Мысалы, мәселелерді талқылау – тарихшылар белгілі бір оқиғаны қаншалықты шынайы суреттейді, бұл неге байланысты, белгілі бір тарихшының фактілер мен оқиғаларды баяндауына әлеуметтік жағдай, саяси көзқарастар қалай әсер етеді, тарихшының еңбегіне не ықпал етеді (билік, біреудің алдындағы өзінің қорқуы, материалдық қызығушылық, адам мен азаматтың жеке қажеттері т.б.). Тарихты бұрмалау мен өңін айналдыру проблемаларын талқылау – тарих мұғалімінің көкейкесті міндеті.

Көркем шығарма арқылы оқушылар дәуірдің ерекшелігін, көшпелілердің тұрмыс жағдайларын, мінез-кұлқын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерін, өзіндік өмір салтын сезіне алады.

Қосымша әдебиетті (повесть, әңгіме, поэма, драмалық шығармалар, өмірбаян т.б.) аса ұқыптылықпен пайдалану қажет. Мысалы, романды оқыған кезде оның тарихи дерек емес, көркем туынды екенін және автордың белгілі бір деңгейде ойдан шығару құқығы бар екенін ұмытпау керек. Әдебиетті пайдаланудың тәсілдері көп, әсіресе талқылау ұйымдастырудың пайдасы зор, оның барысында оқушының оқыған кітабының мәнін қалай түсінгені анықталады. Мұндай ретте талқылауға сұрақты дұрыс дайындаудың пайдасы мол.

Сөзжұмбақтарды шешу

Сөзжұмбақ құрастыру – мұғалімді де, оқушыны да қызықтыратын іс. Сабақтың 5 минутын балалардың ынталы ойлауына жұмсаудың зияны жоқ. Сөзжұмбақтар балалардың ұғымдар мен терминдерді табуына көмектеседі. Қарапайым сөзжұмбақ жасау үшін тақырыптың кілті ретінде белгілі бір сөз алынады, мысалы, «құқық», «көшпелі шаруашылық» сөздері т.б. Ол «тігінен»

пайдаланылады. Қалған сөздер кілт сөздің әріптеріне сүйеніп, көлденеңінен жазылады.

«Көлденең» сөздерді тақырыпқа сәйкес келетіндей етіп тандап алу керек. Егер балалар қаласа, оларға өз бетінше сөзжұмбақ құрастыруды тапсыруға болады.

Сыныпта оқыту

Оқушылар уақытының көбін сыныпта өткізеді. Жоғарыда айтқанымыздай, оқыту мақсатына сүйеніп, жұмыстың бірнеше түрін ұсынамыз. Мұғалім тек өзі ғана сөйлей бермеуі керек. Сыныптағы жағдайдың емін-еркін болуы үшін әңгімені түрлі деңгейде жүргізу қажет. Мұғалім әңгімені ұйымдастырып және оны бағыттап отыруы тиіс. Әңгімені қыздырып, оқушыларды ынталандырып отыру қажет. Оқушылардың сабаққа белсенділігі артқан сайын еркіндік сезімі мен жігерлілігі тасқындай түседі.

Мұғалім жұмысқа үнемі басшылық жасай бермеуі керек. Жұмыс істеудің басқа жолдары: баяндамашыларды – жоғары сынып оқушыларын, әріптес мұғалімдерді шақыру болып табылады, олар кейбір мәселелер туралы әңгімелеп бере алады. Мұндай қарым-қатынас оқушылардың алған білімін өмірмен байланыстыруға көмектеседі. Оқушылар да мұғалімнің рөлін ойнауы мүмкін. Ол үшін оларға топтың алдында аналитикалық баяндамалар жасау құқығын беріп, пікірсайыс жүргізген дұрыс, шағын топтарда бірлесіп жұмыс істеген жақсы. Рөлдерді осылай бөлісу лидерлік дағдыларды игеруге мүмкіндік береді, оның өміріне қатысуға қоғамның барлық мүшелерінің құқы бар деген ойды қалыптастырады. Бұл ретте өркім қалауынша басшылық рөлін ойнауға құқы бар деген ой туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Государственные стандарты среднего образования Республики Казахстан. История. Обществознание. Алматы: Казахская академия образования им. И. Алтынсарина, 1998. – 109 б.

2. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А.П.; Вступ. ст. Уколовой В.И.; Закл. ст. Рашковского Е.Б. – М.: Прогресс, 1991. – 736 б.

3. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 б. (Мыслители XX века).

4. Карр Э.Г. Что такое история? Рассуждение о теории истории и роли историка. Алматы, 1997, – 208 б.

5. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 б.

6. Масанов Н.Е. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества. – Алматы-Социнивест – М.: Горизонт, 1995. – 320 б.

7. Гумилев Л.Н. Хунну. М.: Санкт-Петербург: Тайм-аут-КОМПАСС, 1993. – 224 б.

8. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: ЛГУ, 1989. – 495 б.

9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967. – 504 б.

10. А.М. Хазанов. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 604 б.

11. Страбон. География, кн. 10: 2,6,8-б.; кн. 8: 3, 12-б.

12. Геродот. Историки античности: В двух томах. Том первый. Древняя Греция: Пер. с древнегреч. – М.: Правда, 1989. – 114–120-б.

13. Т. Тұрлығұл, Ә. Төлеубаев, Қ. Құнапина. Ежелгі Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2002. – 144 б.

14. Годер Г.И. Преподавание истории в 5 классе: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 207 б.

15. Байпақов К. М. Ежелгі Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Рауан, 1995. – 96 б.

16. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учебной работы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 192 б.

17. Вазина К.Я. Коллективная мыследеятельность – тип развивающего обучения. Учебное пособие для слушателей ИПК – Горький, Горьковский межобластной ИПК работников профессионально-технического образования РСФСР, 1989. – 73 б.

18. Артыкбаев Ж.О. История Казахстана. Учебник – хрестоматия. – Астана: ИКФ Фолиант, 1999. – 282 б.

19. Абилев А.К. История дореволюционного Казахстана. Алматы, 1992.

20. Методический альманах. Пособие для преподавателей курса «Граждановедение». Вып. 1–4. – М.: Научно-внедренческий центр «Гражданин», 1994.

21. Сарсекеев Б.С. Тренинговые формы занятий в курсе истории Казахстана: – Акмола: ИПК РО, 1997. – 46 б.

22. Геокарис Клаудиа. Повышение участия учащихся: Разгаданная тайна. – Лидерство в образовании. Январь, 1997. – 72 – 75-б.

23. Жизель О. Мартин-Нип и др. Зачем я это делаю? Целенаправленное обучение через комплексную оценку. Тх. Heinemann, 1998.

24. Эрдниев П.М. О современном состоянии исследования проблемы укрупнения дидактических единиц. – В кн.: Укрупнение дидактических единиц. Материалы третьей научно-практической конференции. /Часть первая. – Элиста, 1982. – 6–7-б.

25. Балашова Л.И. Зависимость емкости однородной учебной информации от способов ее структурирования. – Душанбе, 1966. – 8-б.

26. Фридман Л.М. Педагогический опыт глазами психолога: Кн. для учителя – М.: Просвещение, 1987. – 63–107-б.

27. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. Из опыта работы школ г. Донецка. – М.: Педагогика, 1980. – 94 б.

28. Шаталов В. Ф. Куда и как исчезли тройки: Из опыта работы школ г. Донецка. – М.: Педагогика, 1979. – 136 б.

29. Лернер И.Я. Задания для самостоятельной работы по истории СССР: 8 кл.: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 111 б.

30. Годер Г.И. Задания и задачи по истории древнего мира: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1996. – 144 б.

31. Гора П.В. Методические приемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1971. – 239 б.

32. Дайри Н.Г. Основное усвоить на уроке: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 192 б.

33. Запорожец Н.И. Развитие умений и навыков учащихся в процессе преподавания истории (4–8 классы). Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1978. – 144 б.

34. Лейбенгруб П.С. О повторении на уроках истории СССР в 7–10 классах: Пособие для учителя. 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1987. – 144 б.

35. Грибов В.С. Тестовые задания для проверки знаний учащихся по новой истории (16– начало 20 в.): 7–8 классы. – М.: ТЦ Сфера, 1998. – 96 б.

36. Биберина А.В. Тестовые задания для проверки знаний учащихся по истории древнего мира: 5 класс. – М.: ТЦ Сфера, 1998. – 112 б.

37. Основы современной цивилизации: Тесты /А.В. Абрамов и др.; Под ред. О.И. Бородиной. – М.: Гуманитарный центр ВЛАДОС-МПГУ; Школа-Пресс, 1993. – 128 б.

38. Захарова Е. Мир в 15– 18 веках: Рабочая тетрадь для 7 класса. – М.: Открытый мир. 1997. – 112 б.

39. Сарсекеев Б.С. История древнего Казахстана. 6 класс (учебное пособие для учащихся). – Астана, Евразийский гуманитарный институт, 2002. – 58 б.

40. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1982. – 191 б.

41. Алексашкина Л.Н. Самостоятельная работа школьников при изучении новейшей истории. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 128 б.

42. Донской Г.М. Задания для самостоятельной работы по новой истории: 9 кл.: Пособие для учителя. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1989. – 126 б.

43. Джандарбеков Б. Саки: Ист. Роман-диалогия. Алматы: Жазушы, 1993. – 624 б.

44. Вагин А.А. Методика обучения истории в школе. – М.: Просвещение, 1972. – 351 б.

45. Лернер И.Я. Состав и содержание образования и пути его воплощения в учебнике. В кн. Проблемы школьного учебника. Вып. 6. – М.: Просвещение, 1978. – 46–64-б.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
1-тарау. Ертедегі Қазақстан тарихын оқытудың теориялық проблемалары. Номадизм – өндіруші экономиканың ерекше түрі	6
1.1. Көшпеліліктің генезисі мен эволюциясы	6
1.2. Көшпелі шаруашылықтың түрлері	10
1.3. Су пайдалану ерекшеліктері	12
1.4. Мал табынының құрамы	14
1.5. Өндірістік цикл мәселелерін оқыту	16
1.6. Кооперацияның заңдылықтары	22
2-тарау. Ежелгі Қазақстан тарихын оқыту	25
2.1. Тарихты оқытудың ауызша әдісі	25
2.2. Тарихи түсініктер мен ұғымдарды қалыптастыру	32
2.3. Оқушылардың уақыт туралы түсініктерін дамыту	36
2.4. Оқушылардың кеңістік туралы түсініктерін дамыту	38
2.5. Мәдениет мәселелерін оқып үйрену	41
2.6. Дін мәселелерін оқып үйрену	45
3-тарау. Дәрістің белсенді жаттығу түрлері	47
3.1.1. Оқытудың арнаулы жаттығу түрлері	47
3.1.2. «Бетпе-бет» (жұптасып жұмыс істеу). «Менің қаһарманым»	48
3.1.3. «Төрттік» (3-4 адамның шағын тобы). «Ақсақалдар портреті»	48
3.1.4. «Ғажайып жетілік» (7-8 адамның ықшам тобы). «Тыйым салу»	49
3.1.5. «Аквариум» (оқушылардың белсенді тобымен жұмыс істеу)	50
3.1.6. «Өткеншек» (екі шеңбермен жұмыс істеу). «Демократияны жақтаушылар»	53
3.1.7. Үлкен жаттығу шеңбері. «Халықтың әдет-ғұрпы»	54
3.2. Шағын топтардағы жұмыс технологиясы	54
3.3. Оқушыларды жаттығу арқылы бағалау	56
3.4. Тірек конспектілерді пайдалану	58

4-тарау. Оқушылардың дербес жұмысы	61
4.1. Дербес жұмыс түрлерін жіктеу	61
4.2. Оқушылардың дербес жұмысын басқарудағы мұғалімнің рөлі	62
4.3. Дербес жұмысты ұйымдастыру мен бақылау	66
4.4. Оқулық материалымен байланысты жалпы ойлауды дамыту	69
5-тарау. Тестілеу – білімді тексеру түрі	72
6-тарау. Жұмыс дәптері	75
6.1. Жұмыс дәптері – оқулық әдебиетінің жаңа жанры	75
6.2. Оқыту әдістемесі	77
7-тарау. Құжаттармен жұмыс істеу	84
7.1. Тарих сабағында көркем-тарихи мәтіндер мен құжаттарды пайдалану	84
7.2. Оқушылардың тарихи құжаттармен дербес жұмысы	85
7.3. Құжаттық материалдармен жұмыс істеуге қойылатын талаптар	88
7.4. Құжаттарды талдау	90
7.5. Оқулық материалдары мен даулы мәселелер	92
8-тарау. Тәрбие міндеттерін тарих ғылымы арқылы жүзеге асыру	95
Пайдаланылған әдебиеттер	99

Учебно-методическое издание

Сарсекеев Бауыржан

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО КАЗАХСТАНА

Методическое пособие

Для учителей 6 класса общеобразовательной школы

(на казахском языке)

2-е издание

Редакция менгерушісі *Ә. Пірманов*

Редакторы *Қ. Лұқпанұлы*

Көркемдеуші редакторы *Д. Құрманов*

Техникалық редакторы *Ұ. Рысалиева*

Корректоры *Ә. Кенжалина*

ИБ № 070

Теруге 21.02.2011 берілді. Басуға 20.06.2011 қол қойылды. Пішімі 84x108^{1/32}. Офсеттік қағаз. Өріп түрі «мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 5,46. Есептік баспа табағы 5,47.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 5630

«Атамұра корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы,
Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы» ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қаласы,
М. Мақатаев көшесі, 41.